

Vaalan Manamansalon kirkon paikka

Hävinneen 1500-luvun kirkon todennäköisimmän sijainnin määrittäminen

Taneli Leinonen

Pro gradu-tutkielma

Arkeologia

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Huhtikuu 2025

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Pro gradu -tutkielma

Historian ja arkeologian tutkinto-ohjelma, arkeologia

Taneli Leinonen

Vaalan Manamansalon kirkon paikka. Hävinneen 1500-luvun kirkon todennäköisimmän sijainnin määrittäminen

Sivumäärä: 82

Tutkimus käsittelee Vaalan Manamansalon ”muinaiskirkon” eli 1500-luvun kirkon paikkaa ja sen yhteydessä olevaa hautausmaata. Kirkon sijainti ei ole siellä suoritetuista tutkimuksista huolimatta tiedossa, vaan yleisesti sen uskotaan sijaitsevan alueelle pystytetyn muistomerkin kohdalla. Tämän tutkimuksen tarkoitus on määrittää kirkon todennäköinen, oikea paikka vertailemalla Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin rannikon ja sisämaan kirkkorakennusten ja kirkkotarhan suhteita toisiinsa. Varhaiset kirkkorakennukset ovat sijainneet kirkkotarhan sisäpuolella ja yleensä sen pohjoisreunan tuntumassa. Manamansalon kirkko ei liene tehnyt sääntöön poikkeusta, vaan sen paikkaa tulisi etsiä juuri kirkkotarhan pohjoisosasta. Tutkimukseen on valittu vertailuaineistoksi neljätoista lähelle Manamansaltoa kronologisesti ja maantieteellisesti sijoittuvaa kirkkoa ja niiden kirkkotarhaa.

Kirkkojen ja kirkkotarhojen suhdetta on tässä työssä tutkittu erityisesti karttalähteiden avulla. Kartalähteet on valittu siten, että vertailuun on käytetty mahdollisimman vanhaa, mutta kuitenkin tarpeeksi tarkkaa karttaa, josta kirkkorakennuksen ja kirkkotarhan suhteet käyvät ilmi. Kartat ovat enimmäkseen 1700-luvulta, mutta mukana on myös 1600- ja 1800-lukujen aineistoa sekä myöhäisempiä rekonstruktiopiirroksia. Tässä tutkimuksessa vertailukohteiden ja Manamansalolla aiemmin tehtyjen arkeologisten tutkimusten avulla on voitu todennäköisimmin määrittää kohta kirkkotarhassa, jossa Manamansalon kirkkorakennuksen olisi pitänyt sijaita. Työssä käsitellään myös lyhyesti vertailukohteissa suoritettuja arkeologisia tutkimuksia ja niiden valossa esitetään keinoja, joilla Manamansalon ”muinaiskirkosta” saataisiin uutta tietoa.

Avainsanat: arkeologia, hautausmaat, historialliset kartat, kirkkotarhat, kirkot, uusi aika, Vaala, Manamansalo, Kainuu, Pohjois-Pohjanmaa, Lappi

Sisällysluettelo

1	Johdanto	5
2	Taustaa	7
2.1	Topografia	7
2.2	Historiallinen tausta	8
2.3	Kirkosta ja kirkkomaasta perimätiedossa	14
2.4	Manamansalon kirkonkello	16
3	Tutkimuksen tarkoitus, aineisto ja tutkimuskysymykset	18
4	Vertailukohteet	21
4.1	Keminmaa	24
4.2	Ii	26
4.3	Haukipudas	29
4.4	Hailuoto	30
4.5	Oulu	32
4.6	Liminka	35
4.7	Lumijoki	38
4.8	Siikajoki	39
4.9	Saloinen	41
4.10	Pyhäjoki	43
4.11	Kalajoki	46
4.12	Pudasjärvi	48
4.13	Muhos	51
4.14	Paltamo (Paltaniemi)	53
4.15	Vertailuaineiston yhteenveto	56
5	Arkeologiset tutkimukset tutkimusalueen kirkkokohteilla	61
5.1	Keminmaa	61

5.2	li	62
5.3	Hailuoto	64
5.4	Oulu	65
5.5	Manamansalo	65
5.5.1	Suomisen tutkimukset 1989	65
5.5.2	Laulumaan tutkimukset 1991	67
6	Manamansalon kirkonpaikka	69
7	Mahdolliset jatkotutkimukset ja ehdotukset	75
	Kirjallisuus ja lähteet	76

1 Johdanto

Oulujärven seudulla 1500-luku on suhteellisen pimennossa oleva ja – varsinkin vuosisadan puolivälistä lukien – hyvin väkivaltainen ajanjakso. Historialliset lähteet ovat melko hajanaisia ja epätarkkoja, ja perimätietokin alueelta tuohon aikaan liittyen on suurelta osin jo hävinnyt. Muistiin kirjatut kertomukset (esim. Castrén 1867, Mustonen 1884 ja Snellman 1887) sisältävät melko epämääräisiä ja mahdollisesti ajallisesti 1700-luvun isonvihan kanssa limittyneitä tarinoita ja mainintoja. Savolaisen uudisasutuksen vaiheita on voitu seurata tarkemmin veroluetteloiden perusteella, mutta niistäkin varhaisimmat ajoittuvat vuoteen 1555, jolloin kerättiin ensimmäinen vuotuisvero, ja varhaisimmassa vaiheessa alueelle lähteneet savolaistalonpojat olivat jo nauttineet kolmen vuoden verovapautensa (mm. Keränen 1984: 83–84, 104).

Ensimmäinen uudisasutusaalto lähti Savosta Oulujärvelle vuosien 1551–1554 aikana (Keränen 1984: 98). Verotusluettelot vääristävät kokonaiskuvaa asutuksesta sikäli, että alueella jo aiemmin asuneista ihmisistä on olemassa vain hataria tietoja. Tosin 1531 alkaen esiintyy Pohjanmaan veroluetteloissa kymmenen itsellisveroa maksanutta asukasta. Nämä samat asukkaat voitiin sittemmin löytää edellä mainitusta 1555 verotuksesta, joten nämä ”Limingan takamailla” asuneet asukkaat voidaan sijoittaa Oulujärven ympäristöön ja heidät on tulkittu lähteissä yleisesti savolaisiksi, mutta heidän alkuperästään ei ole täysin varmaa tietoa (Keränen 1984: 102).

Alueen vanhemmasta asutuksesta käytetään lähteissä termiä ”lappalaiset” tai ”saamelaiset”. Termit ovat sikäli harhaanjohtavia, että todisteita vanhemman väestön etnisyydestä ei juuri ole. Lienee niin, että väestössä on ollut aineksia monelta eri taholta ja he ovat eläneet pohjoisissa erämaissa lähinnä metsästyksen ja kalastuksen varassa (Keränen 1984: 48). Lappalainen tarkoittaneekin enemmän nimenomaan pohjoisella erämaa-alueella asuvaa eränkävintä harjoittavaa asukasta, joka voi olla alkuperältään mitä etnisyyttä tahansa (esim. Huurre 1986: 148).

Perimätiedoissa Ii- ja Kiiminkijokivarsilta mainitaan sikäläisen asutuksen tulleen jokien latvoilta päin, Karjalasta. Vastaavanlainen savolaisia edeltävän asutuksen levintäsuunta voi olla mahdollinen myös muiden vesireittien varsilla, kuten vaikkapa Oulujärven seudulla. Vesireitit ovat varmasti houkuttelleet väestöä asettumaan niiden varsille niin kauan, kuin niitä vain on käytetty. Joka tapauksessa, savolaiset eivät suinkaan tulleet asuttamaan tyhjiä

erämaata. Jo historiantutkija A. H. Snellman väitti, että ennen savolaisten uudisasutusaaltojen aikaa olisi varsinkin vesireittien varsille kehittynyt vahva karjalaisperäinen asutus (Snellman 1887: 139). Useassa tämän tutkimuksen lähteessä sivutaan mahdollista karjalaisasutusta aina Pohjanmaan rannikolla, ”Karjalanrannalla” saakka (mm. Vahtola 1977: 90).

Tämä opinnäytetyö käsittelee Vaalan Manamansalon saarella sijainnutta, Oulujärven erämaaseurakunnan ja Oulu(järve)n pitäjän tuhoutunutta kirkkoa, joka rakennettiin oletettavasti 1559 ja tuhoutui ”rappasodassa”, lähteestä riippuen, joko 1578 tai 1580-luvun alussa (rakennusvuodesta esim. Keränen 1984: 82, tuhoutumisesta esim. Pettersson 1987: 359 ja Mäkelä & Vähäsarja 2000: 398). Kirkon paikka ei ole tiedossa, mutta kirkkomaan laajuus on saatu selvitettyä melko hyvin arkeologisesti (Laulumaa 1991). Aiemmin arkeologi Esa Suominen yritti etsiä kirkon paikkaa ja perimätiedossa kerrottua kirkkomaata, mutta tutkimuksen pääasiallinen painopiste siirtyi kesken tutkimusten kirkkomaahan ja Suominen tyytyi toteamaan, että kirkko sijaitsi todennäköisesti nykyisen muistomerkin kohdalla (Suominen 1989: 10). Perimätiedon mukaiselle kirkon paikalle oli rakennettu kellotornin, alttarin ja istumapaikat käsittävä muistomerkkikirkko vuonna 1959 kirkon 400-vuotisjuhlan kunniaksi. Tämä muistomerkki sijaitsee kirkkomaan kaakkoispuolella, noin 130 metrin päässä arkeologi Vesa Laulumaan määrittämän kirkkomaan alueen keskikohdasta. Oman käsitykseni mukaan muistomerkki on pystytetty väärään kohtaan. Kirkko ei ole todennäköisesti sijainnut siinä, vaan jossain kirkkomaan rajojen sisäpuolella, mieluiten sen pohjoispuolikkaalla.

Tutkimuksen pääasiallisena tarkoituksena onkin määrittää Manamansalon kirkon todennäköisin paikka vertailemalla sen kirkkomaata pohjoisen Suomen (entisten Oulun ja Lapin läänien) vanhojen, Manamansalon aikalaiskirkkojen kirkkomaiden ja niiden sisällä sijaitsevien kirkkorakennusten suhteisiin ja siten sijoittaa Manamansalon hävinnyt kirkko sille kuuluvalla paikalla. Lähtöajatukseni mukaan kirkko on mitä todennäköisimmin sijainnut kirkkomaan rajojen sisäpuolella, kuten tuon ajan muutkin kirkot (esim. Hiekkänen 2003: 158). Muita alueeseen, ajanjaksoon ja kirkkoon liittyviä asioita käsitellään lyhyemmin, sikäli, kun ne valottavat taustaa tai tukevat tutkimusta muulla tavoin.

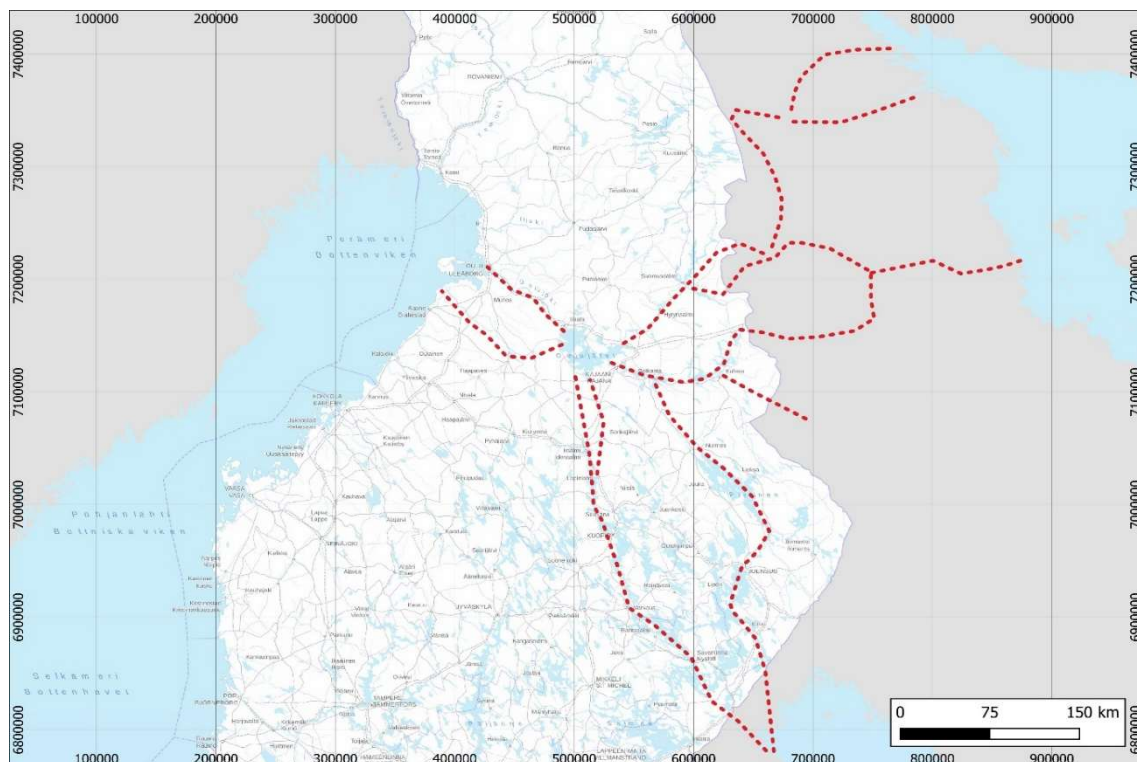
Professori Reijo Heikkisen mukaan osa paikallisista tosin uskoo kirkon olleen Martinlahden rannalla, reilun kahden kilometrin päässä etelään Kirkkorannasta (ks. mm. Heikkinen 1989: 49; Vähäsarja 2000: 413–415).

2 Taustaa

2.1 Topografia

Manamansalo on saari, joka sijaitsee nykyisen Vaalan kunnan alueella, keskellä Oulujärveä. Se on pituudeltaan 16,2 km, leveydeltään 13,8 km ja pinta-alaltaan noin 76 km². Rannat ovat suurelta osin hiekkarantoja, ja maasto saaren pohjoisosassa hiekkaista, hitaasti kasvavaa mäntykangasta, jossa aluskasvillisuus on poronjäkälää ja varpukasveja. Eteläosassa on soisempaa maastoa. Saarella on myös harvakseltaan kalliota ja kivikkoa. Manamansalon erottavat mantereesta lounaassa Alassalmi, josta on lauttayhteys saarelle, ja koillisessa Kaivannonsalmi, jonka yli pääsee siltaa pitkin. Kaivannonsalmesta kerrotaan perimätietona, että se olisi – nimensä mukaisesti – kaivettu nimenomaan 1500-luvun hyökkääjien toimesta kapean kannaksen läpi (Valpasvuo 1954: 313). Jos näin on tehty, matka esimerkiksi kirkon paikalle olisi lyhentynyt tuntuvasti, varsinkin idän suunnasta tuleville. Oulujärvellä on myös muita poikki kaivettuja niemiä, esimerkiksi Manamansalosta etelään sijaitsevalla, nykyisellä Kajaaniin kuuluvalla Käkisaarella ja Neulaniemessä Vaalan Kankarissa. Käkisaaren nimi oli vielä Kajaanin läänin kartalla 1650 (Claesson 1650a) Keckiniemi.

Oulujärven keskimääräinen vedenkorkeus on 122,7 m mpy ja Manamansalon korkeimmat kohdat yltyvät noin 150 metriin mpy Aronkallioilla, saaren eteläosassa. Saarella on useita pieniä lampia ja entisiä järviä, joista jälkimmäiset ovat yhdistyneet Oulujärveen vedenkorkeuden vaihtelujen aiheuttaman eroosion vuoksi. Sijainti on useiden vesireittien solmukohdassa. Vienan Karjalasta ja Laatokalta tulevat vesireitit (mm. Keränen 1984, 39–45) yhdistyivät Oulujärvellä Perämerelle johtaviksi Oulujoen ja Siikajoen reiteiksi (Kuva 1). Manamansalon sijainti keskellä suurta järveä on ollut keskeinen näiden reittien käyttäjille, unohtamatta paikallista populaatiota. Ei siis ole ihme, että Oulujärven ensimmäinen kirkonpaikka on juuri Manamansalolla. Hyvä vesireitistö on toisaalta myös syy, miksi Manamansalo oli moneen kertaan Karjalan suunnasta tulevien hävitysretkien kohteena.

Kuva 1. Oulujärven alueen keskeisimmät vesireiitit. Jorma Keräsen (1984: 43) mukaan laatinut tekijä. Pohjakartta: Maanmittauslaitos.

2.2 Historiallinen tausta

Rusilanlahden rannalle, saaren pohjoisosaan, rakennettiin Oulujärven erämaaseurakunnan ensimmäinen kirkko. Kirkon rakennusvuodesta ei ole täysin yksimielistä tietoa, vaan erinäisiin kirkollisiin lähteisiin perustuen vuodeksi on esitetty joko 1559 tai 1560.

Historiantutkija Jorma Keräsen mukaan eräs 1660-luvulta peräisin oleva lähde kertoo kirkon perustetun vasta Erik XIV:n aikana, jolloin rakennusvuosi olisi vuoden 1560 jälkeen (Keränen 1984: 82). Historioitsija Armas Luukko tosin huomauttaa tilikirjalähteisiin perustuen, että seurakunnan perustamisvuosi voi olla varhaisempi, 1556 tai jopa sitä ennen, esittäen, että perustaminen olisi tapahtunut jo aivan ensimmäisten savolaisten uudisasukkaiden tulon myötä vuoden 1552 vaiheilla (Luukko 1954: 661–662). Luukon mukaan oli olemassa jatkumo seurakuntien kehityksessä seutukirkoista kappeliseurakunnan kautta omaksi kirkkopitäjäkseen (Luukko 1954: 263). Oulujärven erämaaseurakunnassa on saattanut olla samankaltainen kehitys. Tämä ei tosin selitä suoraan itse kirkon rakennusvuotta.

1500-luvun levottomat ajat Oulujärven seudulla johtuivat Kustaa Vaasan harjoittamasta savolaisten talonpoikien asuttamisesta Kainuun alueelle, jota karjalaiset ja venäläiset pitivät omana alueenaan. Pähkinäsaaren rauhan rajan suhteen koko Kainuu, ja siten myös Oulujärven

erämaa, sijaitsi Ruotsin rajojen ulkopuolella. Vuoteen 1550 mennessä raja oli perinteisen käsityksen mukaan hiipinyt jo niin kauas itään, että se noudatteli myöhemmän Täyssinän rauhan itärajaa, eikä sitä oltu saatu molempien osapuolten toimesta tarkastettua, vaan ruotsalaiset viimein vuonna 1550 tekivät rajanvedon yksipuolisesti. Tämä tietysti lisäsi jännitteitä entisestään, sillä venäläiset eivät tätä rajaa hyväksyneet. Ruotsille se puolestaan voidaan katsoa ”oikeuttaneen” rajan tuntumassa olevien erämaiden asuttamisen (Keränen 1984: 28).

Pähkinäsaaren rauhan rajaa on tulkittu monella tavoin, mutta nykyään sen käsitetään koostuneen kahdesta eri rajalinjasta. Eteläisempi linja kulki karkeasti eteläisestä Kainuusta Perämerelle, ja pohjoisempi linja samasta eteläisestä pisteestä aina Varanginvuonon pohjukkaan saakka. Näiden välissä oleva alue olisi ollut Ruotsin ja Novgorodin yhteistä nautinta-alueita (Haggrén 2016: 376; Gallén & Lind 1991). Jos Kainuuta ja Oulujärveä ajatellaan osana tätä yhteistä ei-kenenkään-maata, Ruotsin pyrkimys hivuttaa oma valtansa tämän alueen itärajalle tarkoitti käytännössä koko yhteisen alueen kaappaamista sen hallintaan. Tämän väliin jäävän alueen, ja ylipäätään pohjoisten erämaa-alueiden, olemusta ja yhteiskuntarakennetta rautakaudella ja keskiajalla ovat hiljattain tutkineet esimerkiksi Jari-Matti Kuusela, Risto Nurmi ja Ville Hakamäki (ks. Nurmi et al. 2020).

Kainuu oli levotonta rajaseutua, ja konflikteja syttyi tämän tästä. Jo vuonna 1548 mainitaan Oulujärvelle suuntautunut karjalaisten hyökkäys, jonka yhteydessä joukko rannikon pitäjien talonpoikia oli syytteessä käräjillä käytyään myöhemmin ryöstämässä venäläisten polttamien talojen omaisuutta Oulujärven suunnalla (Keränen 1984: 103–104). Vesireittejä pitkin oli tosin tehty ryöstöretkiä rannikon pitäjiin jo aiemmin. On olemassa tietoja useista Liminkaa, Kemiä ja Iitä kohdanneista tuhoista, varsinkin 1400-luvulta (Pettersson 1987: 361). Ainakin osa näistä retkistä on tehty Oulujärven kautta kulkevia reittejä käyttäen, joten jos siellä on ollut ryöstettävää ja tuhottavaa, aluetta tuskin on säästetty.

Savolaisia muutti alueelle runsaasti juuri Kustaa Vaasan venäjän sodan (1555–1556) aattona, vuonna 1555. Oulujärven erämaahan hyökättiin, ja surmansa sai noin 300 asukasta (Keränen 1984: 105). Tämä oli kuitenkin vasta alkua, sillä niin sanotun rappasodan, eli Ruotsin ja Venäjän välisen kaksikymmentäviisivuotisen sodan (1570–1595), aikana Kainuuseen tehtiin lukuisia hävitysretkiä, jotka johtivat lopulta kaikkein pahiten kärsineen Oulujärven erämaan totaaliseen tuhoon vuonna 1585. Vuonna 1586 arvioitiin alueella tapetun yli 1000 ihmistä kahden edellisen vuoden hävitysten aikana (Keränen 1984: 110; 123). Tuhot ovat melkoiset,

jos suurin mainittu taloluku maakirjan mukaan vuonna 1578 oli 280 kappaletta (Keränen 1984: 112). Vuonna 1581 on kirjoitettu, että ”Oulun erämaasta ei ole saatu lainkaan viljakymmenyksiä, koska venäläiset ovat polttaneet sen asukkaat”. Vuoden 1585 totaalisen hävityksen jälkeen on myöskin maininta, ettei kymmenysviljaa eikä haukiveroa voitu kantaa, koska venäläisten jäljiltä ei jäänyt mitään. Oulujärven erämaan viimeinen maininta on vuoden 1589 veroluettelossa, mutta erittely siinä on tyly: talonpoikia 0, jousia 0. Tämän jälkeen pitäjä liitettiin takaisin Liminkaan kymmeneksi vuodeksi (Keränen 1984: 119, 122).

Seurakunnallisesti se toimi Limingan kappelina vuoteen 1599, kunnes Paltaniemelle rakennettiin uusi kirkko ja seurakunta itsenäistyi jälleen (Paimenmuisto Paltamo).

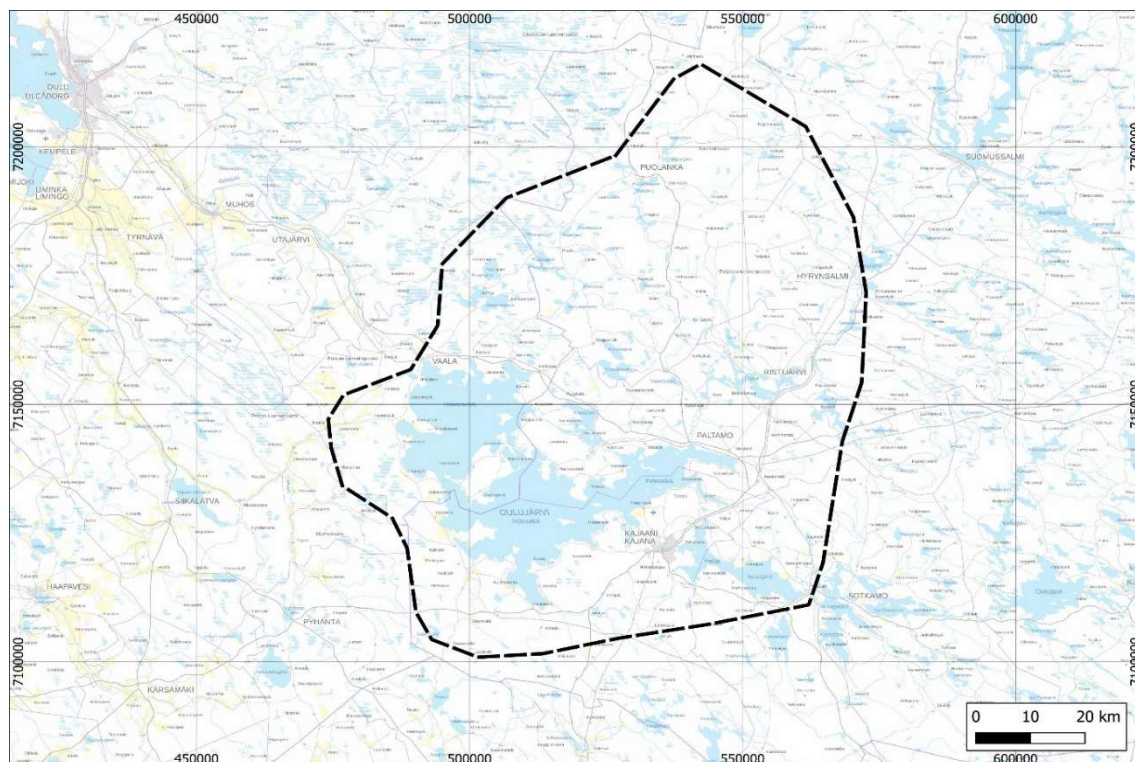
Koska asutukseen liittyvät tiedot 1500-luvun jälkipuoliskolta nojaavat enimmäkseen maakirjoihin ja kymmenysluetteluihin, Oulujärven rannoilla aiemmin asuneesta väestöstä ja sen määrästä ei ole olemassa tietoja. Jorma Keränen nostaa esiin professori Hannes Gebhardin tulkinnan perustuen Nousia Venäläisen matkakertomukseen Käkisalimesta Oulunsuuhun vuodelta 1556 (julkaistu Grotenfelt, toim. 1894: 154–160). Nousian kertomuksessa kerrotaan Oulujärvellä tuolloin olleen jo noin 500 talonpoikaa. Gebhard on tulkinnut tämän pohjalta, että koska alueella tiedettiin olleen noin 200–250 ”suomalaistaloa”, loppujen on oltava alkuperältään karjalaisia. Keränen ei tähän usko, vaan väittää Nousian liioitelleen tai sekoittaneen pohjalaisten eräpirtit ja seudun uudisraivaajien asumukset (Keränen 1984: 58, 106; ks. myös Keränen 1986: 332). Veroluetteloissa 1555 on mainittu vain 133 taloa, ja lisäksi Keräsen mukaan alueella olisi ollut noin sata pohjalaisten, lähinnä liminkalaisten, eräpirttiä. Keränen perustanee käsityksensä eräpirtteistä haapioveroluetteluihin 1550-luvun lopusta, sillä Limingasta varustettiin Oulun erämaahan parhaimmillaan 104 haapiota. Ilmeisesti ajatuksena hänellä oli se, että jokaisella haapiolla olisi ollut oma eräsijansa (Keränen 1984: 63, 103, 110). Nousia Venäläisen kertomus on kuitenkin yksi harvoista aikalaislähteistä, joten se tulisi ottaa asiaankuuluvalla vakavuudella, vaikka talomäärä ei vaikuttaisi täsmäävän muihin tietolähteisiin.

Tämä tieto voisi osaltaan kertoa alueella asuneen enemmän väkeä, kuin mitä veroluetteloista voi todeta, joskin siihen täytyy suhtautua tietyllä varauksella. Oulujärven sijainti Karjalasta tulevien vesireittien solmukohtana saattaa olla houkutelut jo aiemmin karjalaista asutusta alueelle. Tätä mahdollisuutta ei pitäisi mielestäni väheksyä, kun yritetään saada käsitystä vaikkapa Manamansalon kirkkoa ja kirkkomaata käyttäneestä väestöstä. Historiantutkija Jouni Kauhanen viittaa artikkelissaan nimistötutkija Alpo Räisäsen tutkimuksiin, joista käy ilmi,

että monen Kainuun alueella sijaitsevan järven nimi on alkujaan karjalaisperäinen. Tästä ei tosin voida päätellä mitään varmaa pysyvän karjalaisasutuksen suhteen (Kauhanen 2020: 26).

Parhaimmillaan vuonna 1578 mainitaan Oulujärven erämaassa olleen 280 taloa, mutta Keräsen mukaan se ei ole lukuna enää kelvollinen, koska suuri osa taloista oli jo tuhottu ja väestöä surmattu. Tiedot asukasluvusta ennen 1700-luvun puoliväliä eivät muutenkaan ole tarkkoja. Talomäärän perusteella arvioitu talokohtainen asukasluku on hänen mukaansa ollut 1700-luvun alussa noin 7 henkilöä, joten sitä soveltaen arvio Oulujärven maksimipopulaatiosta on vajaa 2000 henkeä, mutta kuten edellä on todettu, Keränen ei pidä tätä mahdollisena. Hän pohjaa mielestään parhaimman arvion asukasmäärästä dosentti Arvo M. Soinisen laskukaavaan, jossa asukasluku arvioitiin jousimäärän perusteella. Tämän mallin aikaisin mahdollinen laskentavuosi on 1576, jolloin Oulujärven alueelta saatiin ensimmäiset jousiluvut. Soinisen kaava on alun perin tarkoitettu Pohjois-Savon uudisasutusalueelle, mutta Keräsen mukaan sitä voidaan soveltaa myös Oulujärven pitäjään, kunhan jousiluku on tiedossa. Jousien ja itsellisten (15–60 vuotiaat miehet) määräksi kerrotaan 380. Oletuksena on, että naisten määrä olisi ollut samansuuruinen. Alle 15- ja yli 60-vuotiaiden määrä olisi noin 90 % edellisten summasta. Tällä mallilla populaatio olisi ollut suurimmillaan 1444 henkilöä, ja talokohtainen väkiluku 5,6 henkilöä (Keränen 1984: 127–128, ks. myös Laulumaa 1991). Kuusela et al. (2018: 773) toteaa mukailleen arkkipiispa Olaus Magnus Gothusta, että liikkuvampaa elämäntapaa harjoittanutta väestöä ei voinut erämaista löytää, elleivät he itse halunneet olla löydettävissä. Oulujärven alueen alkuperäisväestö on luultavimmin pysytellyt omissa oloissaan erämaassa, eikä siten päätynyt veroluetteluihin ja sitä kautta populaatioestimaattiin.

Oulujärven erämaaseurakunnan alue oli hyvin laaja. Manamansalon kirkko palveli miltei koko Kainuun alueen väestöä (kuva 2). Seurakunta kuului Limingan alaisuuteen noin vuoteen 1560 ja liitettiin hallinnollisesti osaksi Pohjanmaata Savonlinnan läänistä kahta vuotta aiemmin (Keränen 1984 :82). Manamansalolla ei näytä olevan ollut lainkaan kappelivaihetta, vaan varhaisimmat tiedot puhuvat suoraan seurakunnasta ja kirkosta. On kuitenkin mahdollista, että ennen 1560-lukua paikalla olisi sijainnut kappeli tai rukoushuone kirkkomaineen. Historioitsija Ahti A.A. Valpasvuon (1954: 252) mukaan jo 1550-luvun alussa Oulun erämaa olisi liitetty Limingan yhteyteen Oulujärvi-nimisenä saarnahuonekuntana, mutta tekstistä ei käy ilmi, mihin lähteeseen tämä tieto perustuu.

Kuva 2. Oulujärven erämaan asutus 1570-luvun lopulla levittäytyi yli 7000 km² suuruiselle alueelle. Jorma Keräsen 1984 mukaan piirtänyt tekijä. Pohjakartta: Maanmittauslaitos.

Manamansalon pappina mainitaan ainoastaan yksi henkilö; Olavi Rahikainen, josta ensimmäinen maininta on vuodelta 1563. Hän on tosin saattanut olla virassaan jo seurakunnan perustamisesta saakka noin 1559. Pappilan polttamisen 1578 (tai vasta kirkon tuhoutumisen ehkä 1581) jälkeen hän lienee paennut Muhokselle, josta hänet voi löytää Laitasaaren kymmenysluettelosta vuodelta 1588. Perimätiedon mukaan venäläiset saivat hänet lopulta kiinni ja tappoivat 1590-luvun alussa (Paimenmuisto Rahikainen).

Armas Luukko mainitsee, että jos emäkirkolle on ollut pitkä matka, on kappelissa voitu ilman vakituista pappiakin pitää jumalanpalveluksia (Luukko 1954: 262). Jos Manamansalolla olisi ollut ennen kirkkoa kappeli, ei siellä siis välttämättä ollut omaa pappia. Tämä voisi osittain selittää sen, miksi ennen Rahikaista ei ole mainittua papista. Perimätiedossa mainittu pappi Brusi, Rusi tai Ambrosius (mm. Castrén 1867: 6) on ehkä voinut olla ennen Rahikaista toiminut kiertävä liminkalainen pappi. Kun Oulujärven erämaa kuului ennen oman seurakuntansa perustamista Liminkaan, on kirkkomatka emäkirkolle ollut hyvin pitkä ja vaivalloinen. Kappelille olisi siis ollut ilmeinen tarve lähempänä, vaikkapa Manamansalolla. Tämä on toki puhtaasti hypoteettista, sillä mitään todisteita kappelin olemassaolosta ei ole olemassa. Castrén mainitsee samalla sivulla vaivalloisen kirkkomatkan vuoksi Oulujärven

pitäjässä olleen muutamassa paikassa oma hautuuma, jossa kiertävät papit ovat käyneet siunaamassa kulkiessaan ”pitäjillä” saarnaamassa tai verojaan kantamassa (Castrén 1867: 6). Paltamossa ja Säräisniemellä oli vielä 1800-luvulla tapana haudata vainajia väliaikaisesti ”rospuuttohautausmaihin”, josta heidät sitten siirrettiin viralliseen kirkkomaahan kulkuyhteyksien parantuessa vuodenaikojen mukaan. Monesti tällainen paikka oli saarella. Lisäksi on olemassa kylähautausmaita, varsinkin syrjäisemmillä paikoilla, joita pappi siunasi pitäjänkierrosta tehdessään. Näitä vainajia ei ollut tarkoituskaan viedä kirkon yhteydessä olevaan kirkkomaahan (Keränen 1977: 185). Esimerkiksi Vaalan kunnan alueella on jonkin verran Raato- ja Kalmo-nimistöä, mutta tiedossani ei ole yhtäkään varmaa Keräsen kertoman mukaista, virallista hautausmaata.

Kirkko tuhoutui luultavimmin Käkisalmen läänistä tai Vienen Karjalasta tulleiden vihollisten polttamana vuonna 1578 (Pettersson 1987: 359), 1570-luvun lopulla (Luukko 1954: 662) tai 1580-luvun alussa (Mäkelä & Vähäsarja 2000: 398; Valpasvuo 1954: 32). Oulujärven erämaahan oli hyökätty jo 1555 ja siellä oli kiristyneen tilanteen vuoksi jouduttu partioimaan jonkinlaisilla sotajoukoilla jo muutama vuosi aiemmin, mutta tuhoaminen kiihtyi Johan III:n aikana syttyneen niin sanotun rappasodan aikana vuoden 1570 jälkeen (Valpasvuo 1954: 29–30; Keränen 1986: 244). Hävitysretkiä mainitaan vuosilta 1575–1585 yhteensä kahdeksan. Näistä vuonna 1578 tiedetään poltetun Manamasalon pappila, ja pappi Olavi Rahikaisen paenneen muualle joutuen kuitenkin myöhemmin surmatuksi Muhoksella. Kirkko saattoi palaa siinä samalla. Tuon vuoden hävitysretki jäi kesken, sillä Manamansalolla ollut sotajoukko sai hyökkääjät pysäytettyä, ja osa Oulujärven asutuksesta saattoi säästyä hetkellisesti tämän vuoksi. On myös mahdollista, että kirkko poltettiin vasta jonkin myöhemmän retken yhteydessä, mutta viimeistään vuonna 1585. Vuoden 1585 hävitys näyttää olleen totaalinen. Veroja voitiin kerätä seuraavan kerran vasta vuonna 1605 (Keränen 1984 :114–123). Vuonna 1585 Oulujärven erämaa liitettiin takaisin Limingan seurakuntaan (Valpasvuo 1954: 253). On todennäköistä, että osa taloista olisi ollut vain veroteknisesti autioita kovien aikojen vuoksi, sillä asukkaat näyttävät saaneen jälleenrakennuksen käyntiin melko pian hävitysten jälkeen.

Arkeologisia kaivauksia on Manamansalolla suoritettu kahdesti. Vuonna 1989 arkeologi Esa Suominen yritti etsiä kirkon paikkaa. Tarkoituksena oli myös tutkia, onko hautausmaa saman ikäinen, kuin kirkon oletettu käyttöaika. Tutkimuksia vaivasi ajanpuute, ja aikataulusyistä kaivauksilla jouduttiin jättämään osa esiin tulleista hautauksista tutkimatta. Suominen päätteli, että ainoa mahdollinen paikka kirkolle olisi nykyisen muistomerkkikirkon alla, jonka läheltä

löytyi hiiliä. Hautausmaan ajoittaminen onnistui muutaman esinelöydön perusteella kirkon oletetun käyttöajan sisälle (Suominen 1989).

Kainuun Museon arkeologi Vesa Laulumaa tutki kirkkomaata 1991 tarkoituksenaan määrittellä hautausmaan käyttöikä, arvioida hautojen kokonaismäärä ja määrittää sen laajuus. Vuoden 1989 kaivausalue kirkkomaalla tutkittiin loppuun ja lisäksi avattiin kirkkomaan poikki koeojia. Kirkkomaan rajat saatiin määritettyä koeojien perusteella ja hautatilheyden mukaan voitiin arvioida hautojen kokonaismäärää. Hautoja on 700–900 kappaletta ja kirkkomaan on noin 50 x 60 metrin laajuinen (2500–3000 m²). Laulumaa myös epäilee hautausmaan käyttöajan olleen tässä valossa pidempi, kuin kirkon vastaava (Laulumaa 1991). Hautausten määrä on poikkeuksellisen suuri varsinkin, jos otetaan huomioon alueen väestöstä edellä esitettyjä populaatioarvioita (esim. Keränen 1984: 123).

2.3 Kirkosta ja kirkkomaasta perimätiedossa

Manamansalon kirkosta on maininta jo kansanperinteen kerääjä O. A. F. Mustosen käsikirjoituksessa Kajaanin Kihlakunta – Tietoja seudun muinaisuudesta vuodelta 1884. Tiedot ovat enimmäkseen perimätietoa, mutta Mustonen lienee itse ainakin haastatellut paikallisia. Kirkkomaan näyttää käsikirjoituksen mukaan olleen jo tiedossa, mutta siitä esitetään mielenkiintoisia väitteitä, jotka eivät sovi käsitykseen myöhempien tutkimusten valossa. Mustosen mukaan kirkkomaan ulottuu itäpuolelleen Rusilaan menevän tieuran järven puolelle (tekstissä oikealle puolelle), jossa mainitaan olevan satoja soikean muotoisia kuopanteita pienellä alalla, järjestelmällisesti sijoitettuina (Mustonen 1884: 73–81). On myös mahdollista, että alueella kulkee myös jokin nykyisin umpeenkasvanut tien tai polun pohja, jota tekstissä tarkoitetaan. Todennäköisesti kuitenkin tarkoitetaan Rusilaan menevää, isojakokartalle (Ståhlberg 1851) merkittyä tietä, jonka itäpuolelle koko hautausmaa-alue sijoittuu, tosin melko kauas edellä mainitusta tiestä.

Paikallisten asukkaiden mainitaan joskus kaivelleen näitä kuopanteita ja löytäneen noin metrin (1 ½ kyynärän) syvyydestä niistä kaikista ihmisluista. Eräessä kuopassa oli tietävästi ollut ”ruumiin oikean käden luiden seassa” nuolen- tai keihäänkärki. Tämä kärki lienee hukkunut jonnekin, koska Mustonen (1884: 80) on yliviiwannut lauseen ”se on toimitettu Helsinkiin”. Maininta on mielenkiintoinen, mutta jos löytö ylipäättään on todellinen, se on todennäköisemmin joutunut hautaan ruumiin mukana vahingossa kuin että se olisi asetettu hauta-antimeksi tarkoituksella.

Mustonen tulkitsee kirkon sijainneen kankaan korkeimmalla kohdalla, Kirkkorannan alueella, hautausmaan lähellä. Maasto Kirkkorannalla on melko tasaista mäntykangasta, jossa on pari matalaa harjannetta, jotka noudattelevat rannan suuntaa, kunnes kääntyvät länteen yhtyen hautausmaan ja Rusilan välissä hieman korkeammaksi hiekkakummuksi. Perimätietona Mustonen mainitsee, että osa ihmisistä uskoo kirkon sijainneen pohjoisempana Kirkkorannalla ja joutuneen maanvyöryssä järveen. Kirkon koosta arvellaan sen olleen hyvin pieni ja vaatimaton, sillä myös alueen asutus olisi ollut samoilla sanoilla kuvattu (Mustonen 1884: 79–81).

Maanvyöryyn liittyvä tarina voi olla sekoittunutta perimätietoa koskien Paltaniemen kirkkoa, joka seurasi Manamansalon kirkkoa vuonna 1599. Paltaniemen kirkko vaurioitui maanjäristyksessä kesäkuussa 1626 (mm. Keränen 1977: 151). Sen paikka lienee ollut melko samankaltainen Manamansalon kirkonpaikan kanssa, ja molemmissa rantapenkere on luultavasti vyörynyt maanjäristyksen vaikutuksesta Oulujärveen. Kirkkorannan hyvin jyrkissä törmissä on nähtävissä selviä merkkejä hiekkatörmän sortumisesta, mutta varsinaisia maanjäristykseen liittyviä sortumia ei voitane erottaa normaaleista veden aiheuttamista eroosiojäljistä. Ei kuitenkaan ole todennäköistä, että Manamansalon kirkko olisi sijainnut niin lähellä järven rantaa.

Manamansalolta Mustonen mainitsee tarinan kahdesta pappilasta. Kirkkomaan pohjoispuolella sijaitseva Rusilan talo lienee todennäköinen pappila, mutta myös Kaareksen talo esiintyy pappilana perimätiedossa. Kaaresta kutsutaan myös Rahikkalaksi. Rahikkala saattaa liittyä pappi Olavi Rahikaiseen tai hänen sukuunsa. Rahikkalasta Mustonen toteaa, että se on voinut alun perin sijaita lähellä Rusilaa eikä nykyisellä paikallaan, sillä hänen aikanaan ne olisivat olleet samaa rekisterinumeroa. Mustosen muistiinpanoissa on myös maininta toisesta, vanhemmasta papista nimeltä Rusi tai Ambrosius, mutta tämä lienee enemmän spekulatiota talon nimen perusteella ja pohjaa luultavaimmin yleiseen etymologiseen selitykseen Rusi- tai Brusi-nimistöstä. Rusila on joka tapauksessa ollut tärkeä talo, sillä myös Oulujärven lahti, jossa Kirkkoranta sijaitsee on nimeltään Rusilanlahti (Mustonen 1884: 76–77). Rahikaisia on asunut saarella vuonna 1605, joten voi olettaa osan papin suvusta säilyneen hengissä ja palanneen Manamansalolle (Keränen 1984: 170).

Kirkon tuhoutumisesta kerrottiin Mustosen mukaan naapuripitäjässä, Puolangalla, tarinaa, että vihollinen olisi ”heittänyt kekäleen salmen yli”, jolloin metsä olisi syttynyt tuleen ja kirkko palanut siinä samalla. Kirkon kellosta kerrotaan, että kun vihollisjoukot olivat sen varastaneet,

jostain syystä kesken matkaa olisi alettu vaihtamaan kelloa veneestä toiseen, jolloin se olisi pudonnut Oulujärveen (Mustonen 1884: 81). Toisen perimätiedon mukaan kello olisi upotettu järveen, kirkon kohdalle, tarkoituksella, jotta viholliset eivät saisi sitä käsiinsä. On myös maininta, että kellon sisään kätkeettiin rahaa ja se uitettiin lautalla järvelle ja upotettiin (Mäkelä & Vähäsarja 2000: 398).

2.4 Manamansalon kirkonkello

Kirkonkello katosi kirkon tuhoamisen yhteydessä, mutta sen uskotaan olevan nykyisin Solovetskin luostarissa. Tämä tieto perustuu Petroskoin yliopiston tutkijoiden Punalippulehden kirjoittamaan artikkeliin vuodelta 1965, jossa ”Kajaanin kellosta” on maininta. Artikkelissa kellon väitetään tulleen luostariin vuonna 1596, mutta kirkon tuhoaminen tapahtui jo 1578 tai 1581, joten väite vuosiluvusta ei pitäne paikkaansa (Heikkinen 1989: 48–49). Kajaanin kello on käsitteenä hieman hämäävä ja se voi olla jonkinlainen käänkösvirhe liittyen edellä mainitun artikkelin tulkitsemiseen.

Perinteisen käsityksen mukaan Manamansalon kello valettiin siinä olevan tekstin perusteella vuonna 1417 Pohjois-Saksassa. Jouni Kauhanen olettaa kellon päätyneen Suomeen jo Kristoffer Baijerilaisen aikana 1440-luvulla, josta se sitten päätyi lahjoituksena Manamansalon kirkkoon sitä perustettaessa (Kauhanen 2019: 60). Markku Leinonen on tutkinut perusteellisesti kellossa olevia kuvia, niiden symboliikkaa ja kellon tekstejä ja päätenyt siihen lopputulemaan, että kello on valettu vasta vuonna 1570, ja että kellossa esiintyvät hahmot ja sen symboliikka viittaavat, tosin pyhimyshahmojen kautta, kuningas Johan III:een ja hänen puolisoonsa Katariina Jagellonicaan sekä Iivana Julmaan. Leinosen tutkimuksen perusteella on syytä epäillä, ettei Solovetskin kello olekaan peräisin Manamansalolta, vaan mahdollisesti alun perin Tukholmasta. Se on silti voinut kulkeutua Solovetskiin jonkin Suomessa sijainneen ryöstetyn kirkon kautta (Leinonen 2017).

Kelloa on myös yritetty etsiä Oulujärven pohjasta useita kertoja. Paltamon kirkkoherra Arvi Merikallio etsi sitä 1940-luvun lopulla paikallisen kalastajan, Samppa Karppisen, kanssa. Karppinen oli väitetysti Kirkkorannassa kalastaessaan osunut kovaan esineeseen, joka oli ollut ylösalaisin olevan kirkonkellon muotoinen. Työ jäi kesken Karppisen kuoltua ja Merikallion muutettua muualle. Myöhemmin Vaalan kirkkoherra Paavali Toivio ja geologi Juhani Nuutilainen yrittivät 1950-luvun lopussa löytää kelloa metallinilmaisimen avulla. Kelloa ei lukuisista yrityksistä huolimatta ole löytynyt (Heikkinen 1989: 48; Kauhanen 2019: 61–62).

Perinteiseen käsitykseen kirkonkellosta liittyy omanlaistaan problematiikkaa.

Manamansalossa olisi siis ollut käytetty kello. Se olisi tuotu paikalle jostain muusta kirkosta tai kappelista, jos oletetaan, että kirkon rakennusvuosi 1550–1560-lukujen taitteessa pitää paikkansa. Jos taas kysessä olisi vanhempi, jo 1400-luvulla toiminut kirkko tai kirkollinen rakennus, kellon valmistusvuosi sopisi paremmin aikajanelle. Markku Leinosen tutkimukset kellosta kumonnevät nämä teoriat.

Taidehistorioitsija Lars Pettersson (1987: 361) esittää J. R. Aspelinin tietoihin perustuen väitteen, jonka mukaan Solovetskissa olisi yhteensä kahdeksan kirkonkelloa, jotka kaikki ovat ”lahjoituksia Kainuun sotajoukoilta”. Nämä kellot olisivat ryöstetty rannikon kirkoista; Kemistä, Iistä ja Limingasta vuoden 1478 tienoilla, ehkä myöhemminkin. Oikea Manamansalon kello voi silti olla Solovetskissa, mutta tämän varmistaminen vaatisi kaikkien kahdeksan kellon analysointia ja niiden merkintöjen tulkintaa. Väite Manamansalon kellon olemisesta ylittää Solovetskissa oli alkujaan peräisin neuvostoliittolaisesta propagandajulkaisusta. Tähän lähteeseen olisi pitänyt jo alkujaan suhtautua kriittisemmin. Paikallisesti Manamansalon kellon tarinalla on Vaalassa ja Oulujärvellä suuri merkitys. Kelloa on aikanaan yritetty saada takaisin Solovetskista Manamansalolle, mutta hanke ei edennyt.

3 Tutkimuksen tarkoitus, aineisto ja tutkimuskysymykset

Manamansalon kirkon paikkaa ei siis tunneta tarkkaan. Se johtunee osin siitä, että kirkko on ollut rakennettu puusta ja lienee ollut varsin kevyesti perustettu, sillä lähialueen maaperässä ei esiinny kiviä. Kirkko on oletettavasti tuhoutunut tulipalossa täysin, jolloin siitä ei ole jäänyt juuri mitään jäljelle. Tämän tutkimuksen tarkoituksena on määrittää kirkon todennäköisin paikka vertaillen eri kirkkorakennusten ja kirkkomaiden suhdetta toisiinsa vertailuaineistossa ja soveltamalla näistä saatuja tietoja Manamansalon kirkkomaan alueelle. Vertailuaineistona käytetään kirkkomaiden asemapiirroksia ja karttoja sikäli, kun niitä on saatavilla. Jos kirkkomaita ja rakennusten paikkoja on tutkittu arkeologisesti, kaivausten raportit ovat hyödyllisiä. Esimerkkeinä mainittakoon Keminmaan Valmarinniemi ja Iin Hamina, vaikka ne ovatkin lähtökohtaisesti Manamansaloa vanhempia.

Tutkimusalue on rajattu pohjoiseen Suomeen, tarkemmin entisiin Oulun ja Lapin lääneihin, jotta mahdolliset alueelliset eroavaisuudet olisivat mahdollisimman vähäisiä. Jonkinlaiseksi ongelmaksi muodostuu se, että keskiajan ja uuden ajan alkupuolen kirkoista ei ole kovin tarkkoja aikalaiskuvauksia rakennusten ja kirkkomaan suhteista. Siksi tähän tutkimukseen on otettu mukaan myös hieman myöhemmin rakennettuja kirkkoja ja kappeleita. Näitä voidaan käyttää vertailukohteina siihen saakka, kun kirkkoon hautaaminen lopetettiin ja tästä johtuva kirkkomaiden systemaattisempi laajennus alkoi 1700-luvun kuluessa. Lisäksi 1700-luvulle asti kirkkomaan pohjoisosiin ei mielellään haudattu, koska pohjoista pidettiin pahan ilmansuuntana. Tästä syystä, vaikka kirkkomaata olisikin laajennettu 1700–1800-luvuilla tai jopa sitä ennen, ainakin pohjoisen puolinen kirkkomaan raja, olipa se sitten aita tai muu raja, on yleensä pysynyt suhteellisen muuttumattomana. Mahdollisista laajennuksista huolimatta, voidaan olettaa samojen keskiajalta periytyvien sääntöjen koskeneen kirkkojen rakentamista ja niiden sijoittelua kirkkomaan rajojen sisäpuolelle myös vielä 1700-luvulla (esim. Ruohonen 2020: 39). Manamansalon hautausmaan koko on kyetty määrittelemään melko hyvin arkeologisissa tutkimuksissa 1990-luvun taitteessa. Tämä tutkimus nojaa kirkkomaan suhteen arkeologi Vesa Laulumaan koeojien perusteella määrittelemään Manamansalon kirkkomaan kokoon ja rajoihin (Laulumaa 1991).

Manamansalon muistomerkkikirkko on pystytetty perimätiedon mukaiselle kirkon paikalle, mutta sen sijainti ei ole linjassa ajan kirkkorakennuksen sijoitteluun kirkkomaahan nähden. Muistomerkkikirkko sijaitsee noin 130 metriä itäkaakkoon Laulumaan määrittämästä kirkkomaan keskipisteestä.

Uskomukselliset tekijät ovat jo keskiajalla ohjanneet kirkkorakennusta sijoittumaan kirkkomaan pohjoisosiin (mm. Ruohonen 2020: 44). Professori Markus Hiekkänen (2003: 158) esittää, että kirkkomaan pohjoisosan valinnalle kirkon paikaksi voi olla myös käytännön syitä, sillä pohjoispuoli pysyy pidempään jäässä talven jälkeen. Vaikka Manamansalon kirkko on oletetusti rakennettu vasta 1550–1560-luvun vaihteessa, hautaustavat ja rakennuksen sijoittuminen kirkkomaan sisällä noudattelevat luultavasti keskiajalta periytyvää kaavaa. Jos Manamansalolla on ollut aiempikin kirkollinen rakennus tai kirkkoa edeltävä esikristillinen kalmisto, hautausmaan poikkeuksellisen suuri koko voisi selittyä pidemmällä käyttöiällä.

Arkeologisissa tutkimuksissa hautausmaata on ajoitettu parin yksittäisen raha- ja esinelöydön perusteella. Ne viittaavat 1500-luvun loppupuolelle tukien kirkon aikaista ajoitusta. Suomisen kaivauksissa löytyi kaksi Johan III:n aikaista, oletettavasti 2 äyrin rahaa, joista toisessa oli vuosiluku 1573. Toisen kolikon kanssa samassa langanpätkässä oli pronssinen ristiriipus ja ne löytyivät haudan 1 päällimmäisen ruumiin rinnan päältä (Suominen 1989; Laulumaa 1991). Hautausmaan kaivausten luumateriaalia tutkimalla voisi ajoitukseen saada paljon parempia tuloksia esimerkiksi radiohiiliajoituksella. Hautaustoiminta jatkui Manamansalolla oletettavasti siihen saakka, kun Paltaniemelle saatiin valmiiksi seuraava kirkko vuonna 1599. Kirkkomaan käyttöaika olisi siis tunnettujen lähteiden valossa enimmillään noin 40 vuotta.

Kirkkomaan ja kirkkorakennuksen suhteita voi tarkastella seurakuntahistoriikkien ja paikallishistoriallisten teosten avulla. Nämä sisältävät kaavapiirroksia ja sanallisia tietoja keskiajalta eteenpäin. Erilaiset maakirja- ja jakokartat kirkkojen alueista sisältävät yleensä myös melko tarkkaan mitattuja tietoja, tosin Pohjois-Suomen ollessa kyseessä, kartat painottuvat enimmäkseen 1700- ja 1800-lukuihin. 1600-luvun maakirjakarttoja on jonkin verran, mutta ne ovat epätarkempia kuin myöhemmät kartat. 1600-luvun kartoissa ongelmallista on se, että ne saa huonommin asemoitua nykykartoille ja -koordinaatistoon, koska kiintopisteitä, esimerkiksi rajalinjoja, ei niissä esiinny ja nykyinen rakennettu ympäristö on monesti peittänyt alleen kohdat, joihin kartan voisi luotettavasti sitoa.

Markus Hiekkasen ja yliopisto-opettaja, arkeologi Juha Ruohosen tutkimukset kirkkomaista ovat hyödyllisiä, sillä niistä käy ilmi, millä tavalla kirkkorakennuksia on sijoitettu kirkkomaiden sisään. Hiekkasen mukaan kirkkomaan koosta voi myös tehdä päätelmiä, millainen keskiajan ja uuden ajan alun kirkkomaan on ollut, jos mitataan etäisyyksiä kirkkorakennuksen seinästä kirkkomaata ympäröivään aitaan tai joissakin tapauksissa muuhun rakenteeseen. Etelässä etäisyys on usein ollut 20–25 metriä, idässä 10–15 m,

lännessä alle 10 m ja pohjoisessa vielä vähemmän (Hiekkanen 2003: 161). Jo yksin tämän tiedon perusteella voisi Manamansalon kirkon paikan olettaa olevan tietystä kohdassa Laulumaan kartoittamaa koeojitettua kirkkomaata, mutta vertailu muihin ajallisesti ja alueellisesti mahdollisimman lähellä oleviin kirkkoihin ja kirkkomaihin on paikallaan.

Manamansalon kirkkoon ja kirkkomaahan liittyy useita mielenkiintoisia kysymyksiä, oletuksia ja perimätietoja. Tässä työssä pyritään saamaan selville itse kirkkorakennuksen paikka muiden kysymysten jäädessä vaille perusteellisempaa tarkastelua. Kirkkoa ja kirkkomaata kannattaa joka tapauksessa tutkia arkeologisesti jatkossakin.

4 Vertailukohteet

Tutkimuksen lähtöajatuksena on siis se, että kirkkorakennuksen on ollut sijaittava tietyssä osassa kirkkomaata. Keskiajan ja uuden ajan alun kirkkorakennukset ovat tyypillisesti sijoittuneet kirkkotarhan pohjoisreunalle, jolloin pohjoisen puolelle on jäänyt vähiten tilaa. Hautaukset suoritettiin kirkkotarhassa enimmäkseen kirkkorakennuksen etelä- ja itäpuolille (mm. Hiekkänen 2003: 158, 161). Kirkon lattian alle hautaaminen kiellettiin 1779 valtiopäivien päätöksellä (Vahtola 1986: 67). Tässä valossa myös Manamansalon kirkkorakennuksen on täytynyt sijaita kirkkotarhan sisäpuolella, sen pohjoisreunan tuntumassa.

Tässä tutkimuksessa käytetään vertailukohteina niitä kirkkoja, jotka on kuvattu maanmittari Claes Claessonin (Claesson 1650b) kartalla, joka esittää Pohjanmaan pohjoista rovastikuntaa (kuvat 3 ja 4). Käytännössä kartta kattaa myös muutamia eteläisen rovastikunnan kirkkoja, mutta tutkimukseen ne on rajattu niin, että mukana ovat pohjoisen rovastikunnan kohteet, sillä niissä on riittävästi vertailupohjaa ja myöskin alueelliset erot ovat näin ollen mahdollisimman pieniä. Ajallisesti nämä kirkot ovat lisäksi melko lähellä Manamansalon kirkon oletettua rakennusaikaa ollen rakennettu 1400–1600-luvuilla, jolloin kirkon ja kirkkomaan keskinäistä suhdetta koskevat ajatukset ovat olleet samankaltaisia. Nämä kirkot ovat Keminmaa, Ii, Pudasjärvi (kartalla Öfver Iiå), Oulu, Saloinen, Pyhäjoki, Kalajoki ja Paltamo. Lisäksi karttaan on merkitty kappeleina Haukipudas, Muhos, Lumijoki ja Siikajoki. Kunkin vertailukohteen osalta kerrotaan pääpiirteittäin lyhyesti niiden historiallisista vaiheista. Tämä osaltaan auttaa ymmärtämään pohjoisen Suomen kirkkojen moninaisia ja sekaviakin vaiheita ja yhteisön ponnisteluja konfliktien ja tulipalojen värittämässä historiassa. Kohteet on järjestetty siten, että ensin käsitellään Pohjanlahden rannikkokohteet ja sitten sisämaan kohteet.

Kuva 4. Claes Claessonin 1650-luvun kartta (jakso 2), jossa näkyvät Paltamon, Pudasjärven ja Muhoksen kirkot (Claesson 1650b).

Tutkimuksessa käytetään apuna kustakin kohteesta mahdollisimman vanhaa, mutta kuitenkin riittävällä tarkkuudella piirrettyä karttaa. Tämä tarkoittaa lähinnä isojako- ja kaupunkikarttoja, mutta myös muita jakokarttoja sekä maakirjakarttoja on olemassa osasta kohteista.

Vanhimmat kartat ovat peräisin 1600-luvun puolivälistä ja tuoreimmat 1800-luvulta.

Parhaimmat tulokset ja tarkkuudet saavutetaan kaupunkikartoilla ja osalla isojakokartoista.

Osa aineistosta on suurpiirteistä ja jokseenkin epätarkkaa. Lisäksi jotkut kartat ovat olleet digitointivaiheessa huonokuntoisia, joten niissä esiintyy aukkoja ja repeämiä.

Kuvituksena olevat kartat on asemoitu nykykartalle ja niihin on lisätty mittakaava ja koordinaatit. Kaikki kartat on esitetty karttapohjoiseen, joten niissä ei ole erikseen pohjoisnuolia. Mittakaava on aina 1:1500, rekonstruktiopiirroksissa 1:1500 ja 1:500. Asemointi on tekijän. Vertailukohteiden mitat ovat suuntaa-antavia, eikä niitä ole tarkistettu maastossa. Mittauksiin on käytetty kohteen yhteydessä olevia vanhoja karttoja ja koska kartat on asemoitu nykykartalle ja -koordinaateille, on voitu käyttää karttaeditorin (QGIS 3.36 Maidenhead) mittaustyökalua.

4.1 Keminmaa

Keminmaan kirkko on perustettu 1300-luvun alkupuolella Pietarsaaren kappeliksi ja tullut itsenäiseksi seurakunnakseen 1400-luvun alussa (Hiekkänen 2007: 508–511). Eräs perimätieto (Aspelin 1899: 70) tosin väittää, että alkuun Kemin alueelta olisi jouduttu käymään Saloisissa ripillä, jolloin se olisi ollut Saloisten alainen kappeli, mutta tähän on syytä suhtautua varauksella. 1300-luvulla alueella käytiin kiistaa Upsalan arkkhiippakunnan ja Turun hiippakunnan välisestä rajasta. Näyttää siltä, että Keminmaa kuului aluksi Turun hiippakuntaan, mutta 1340-luvulla se oli liitetty osaksi Upsalan arkkhiippakuntaa ja viimeksi mainitun raja oli ulotettu aina Oulujoelle saakka. Kyseinen raja vahvistettiin kuningas Albrekt Mecklenburgilaisen päätöksellä 1377 pitkään jatkuneiden erimielisyyksien jälkeen. Keminmaa palautettiin Turun hiippakuntaan 1413 mennessä, perustuen verokirjalähteisiin, ja samalla hiippakuntien raja vedettiin Kaakamalle, Tornion ja Kemin väliin (Koivunen & Vahtola 1997: 41–44).

Keminmaan vanhimmat todisteet kirkollisesta toiminnasta (mahdollisesti kaksi eriaikaista keskiaikaista puukirkkoa) ja vanha hautausmaa sijaitsivat Valmarinniellä ja aluetta on tutkittu arkeologisesti vuonna 1981 (mm. Koivunen & Vahtola 1997; Koponen & Peltari 2016). Tästä tutkimuksesta enemmän kirkkojen ja kirkkomaiden arkeologisia tutkimuksia koskevassa luvussa.

Keminmaan kivikirkko rakennettiin 1520–1550 välisenä aikana. Samalla paikalla oli mahdollisesti myös sitä edeltäviä puukirkkoja. Kivikirkon koko on noin 21,5 x 13,4 m (Hiekkänen 2007: 508–511). Kirkkoa ympäröi kirkkotarha, jota taas ympäröi kivistä ja hirrestä rakennettu aita. Vainajat haudattiin kirkkotarhaan ja kirkon alle. Vuonna 1653

kirkkotarhaa laajennettiin, mutta ei ole selvää, mihin suuntaan ja missä laajuudessa (Vahtola 1997: 166–167). Kirkon alle hautaamisesta luovuttiin Keminmaalla virallisesti jo 1700-luvun puolivälissä, mutta tästä saatettiin joskus tehdä poikkeuksia. Kirkon alle on haudattu laittomasti vielä vuonna 1851, mutta kaikkiaan 1750-luvun jälkeiset hautaukset ovat melko vähäisiä. Vanha kirkkirkko hylättiin 1799, mutta hautaaminen vanhaan kirkkomaahan jatkui. Uusi kirkkirkko valmistui vanhasta vähän matkaa luoteeseen 1799, mutta se osoittautui kelvottomaksi ja purettiin 1820-luvulla. Sen tilalle tehtiin vielä kolmas kirkkirkko vuonna 1827 (Satokangas 1997a: 241–244). Uusi hautausmaa otettiin käyttöön vuonna 1873, mutta vanhaa käytettiin sen rinnalla aina vuoteen 1890 saakka (Satokangas 1997b: 428).

Vanhin kartta, jossa kirkkorakennus ja kirkkotarha näkyvät on maanmittari Jakob Johan Wikarin 1740 piirtämä, kirkonkylän niitty- ja pelto-omistuksia kuvaava kartta (kuva 5).

Kuva 5. Keminmaan kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Wikar 1740). 1:1500 suurennos.

Kirkkorakennus on piirretty karttaan noin 24 x 13 m kokoisena, joka vastaa suhteellisen hyvin Hiekkasen esittämiä mittoja. Kirkkotarha ympäröi kirkkoa lievästi vinona ja melko säännöllisenä nelikulmiona. Pohjoisen sivun pituus on noin 79 m, eteläisen 75 m, itäisen 71 m ja läntisen 70 m. Kirkon ja kirkkotarhan pohjoissivun väliin jää runkokuoneen ulkoseinästä mitattuna noin 10 m tilaa ja pohjoispuolella olevan sakariston ja pohjoissivun väliin vain noin

3 m. Länsisivuun on matkaa noin 14 m ja itäisivuun 33 m. Eteläpuolella on pääsisäänkäynnistä 34 m ja runkokuoneen ulkoseinästä 40 m tilaa. Kirkkorakennus sijaitsee siis miltei kokonaisuudessaan luoteisneljänneksellä kirkkotarhaa ja sen pohjoispuolella on niukasti tilaa. Vaikuttaa siltä, että myös kirkkotarha ja kirkkorakennus on mitattu em. karttaa varten. Kirkkotarhan mainittu 1653 laajennus lienee tapahtunut etelään tai itään päin. Tiedossa ei ole muita laajennuksia ennen kartan tekoaikaa. Lisäksi vuonna 1740 on vielä haudattu kirkon alle, joten kirkkomaan laajennukselle on ollut vähemmän tarvetta, kuin tavasta luopumisen jälkeen.

4.2 Ii

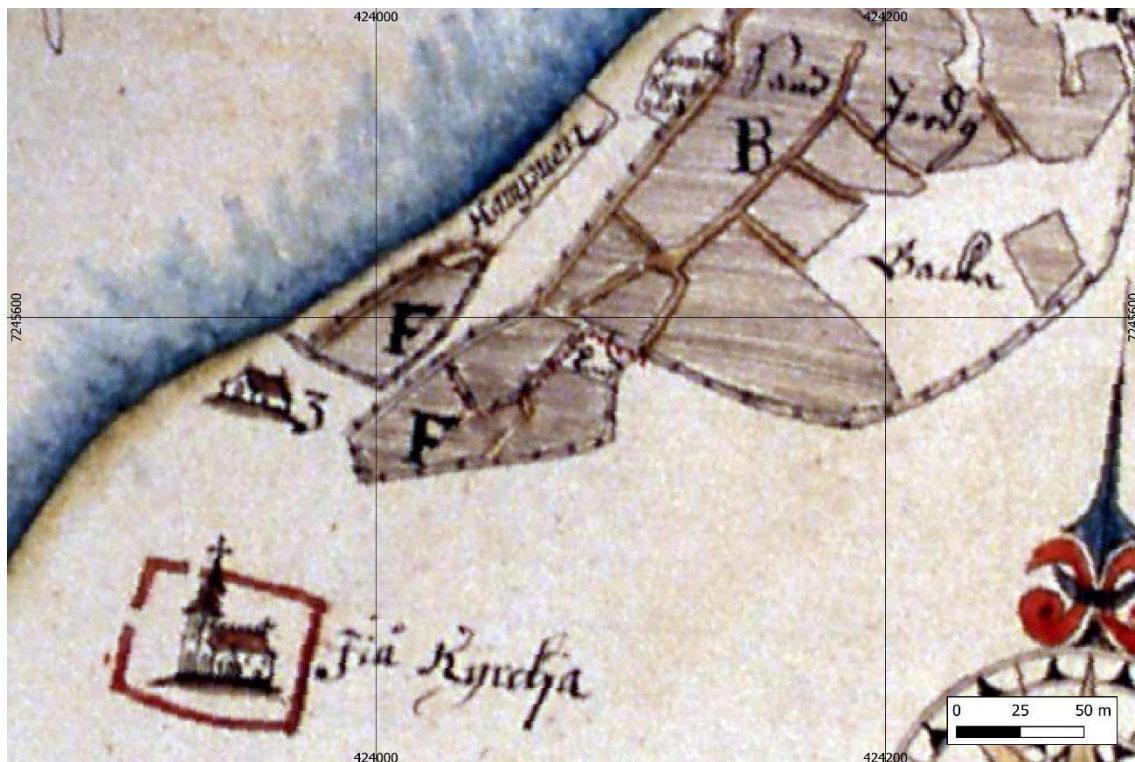
Iin seurakunta on perustettu todennäköisesti Pietarsaaren kappeliksi 1340-luvun jälkeen. Vuonna 1374 Ii on vielä kuulunut Pietarsaareen, mutta lienee ollut sen jälkeen, 1400-luvun alussa, Kemin alaisena kappelina. Omana seurakuntanaan Ii mainitaan vuonna 1477 (Vahtola 1998a: 22–23). Iin ensimmäinen kirkko rakennettiin perimätiedon mukaan Illinsaaren Suutarinniemeen 1300-luvulla. Niin ikään perimätieto kertoo Kirkkosaarella olleen jopa kaksi kirkkoa. Historioitsija Jouko Vahtolan mukaan (1998a: 25–26) varsinkaan Kirkkosaaren kirkon paikat eivät kuulosta uskottavalta, sillä ne olisivat vielä keskiajalla olleet epäedullisia rakentamiselle johtuen maankohoamisesta ja veden pinnan korkeudesta.

Iissä on ollut keskiajan kuluessa mahdollisesti neljä kirkkorakennusta. Vahtolan mukaan ensimmäinen mantereelle rakennettu kirkko olisi tehty 1500-luvulla paikkaan, jossa Claessonin 1648 kartalla on merkitty ”Gamble kyrckogården”, vanha kirkkomaa (Vahtola 1998a: 26, 28). Tätä paikkaa tutkittiin arkeologisesti vuonna 2009 (ks. Kallio-Seppä, Ikäheimo & Paavola toim. 2011). Vuonna 1624 rakennettiin kirkko suunnilleen nykyisen kirkon paikalle, mutta se paloi 1693. Seuraava, nykyistä edellinen kirkko saatiin valmiiksi 1698 (Vahtola 1998b: 78–80). Sekin paloi 1942 ja nykyinen kirkko, Iin yhdeksäs, rakennettiin samalle kohtaa 1950 (Satokangas 1998b: 279–281). Professori Carolus Lindberg tosin väitti, että nykyiselle paikalle kirkko rakennettiin vasta 1694 (Lindberg 1934: 54). Tälle ei ole perusteita, sillä nykyisen kirkon paikalla näkyy kirkko jo em. Claessonin kartassa 1648. Vuoden 2009 kaivausten perusteella Iin kirkon voi katsoa olleen mantereella koko ajan, eikä saarivaihe vaikuta enää todennäköiseltä (ks. Kallio-Seppä 2011).

Iissä näyttää olleen varsin vahva perinne haudata vainajia kirkkorakennuksen alle. Historioitsija Reija Satokankaan mukaan esimerkiksi vuosina 1722–82 neljännes kaikista vainajista haudattiin kirkkoon. Tästä hautaustavasta luovuttiin paikallisesti 1783. Uusi

hautausmaa perustettiin Kruununsaareen vuonna 1809, mutta sitä oli käytetty jo pari vuotta aikaisemmin (Satokangas 1998a: 160–162).

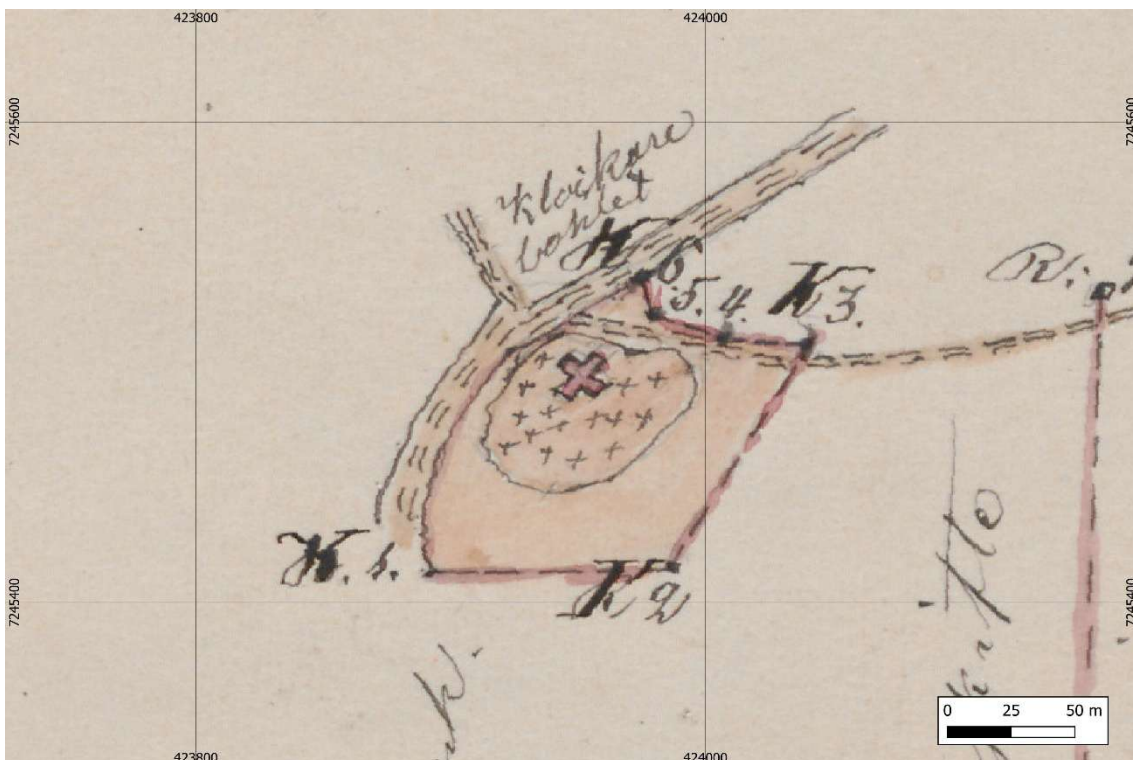
Vanhin Iin kirkonseutua kuvaava kartta on jo edellä mainittu Claes Claessonin 1648 piirtämä maakirjakartta (kuva 6). Kirkkomaata on piirretty siihen nelikulmaisena, hieman vinona, aidattuna alueena, jonka pitkät sivut ovat etelässä ja pohjoisessa, ja kulkuaukot länsi- ja pohjoissivuilla, lähellä aidatun alueen luoteiskulmaa. Itse kirkkorakennuksen paikasta ei tämän kartan perusteella voi sanoa mitään, mutta kirkkomaan mitat pitänevät paikkansa melko hyvin. Ainakin Iin Haminan vanhemman kirkkomaan tutkimuksissa 2009 on samaa karttaa käytetty hyödyksi tutkitun kirkkomaan todellista laajuutta arvioitaessa (ks. Kallio-Seppä 2011: 39).

Kuva 6. Iin kirkon ja Haminan seudut maakirjakartalla (Claesson 1648a). Huomaa kuvan keskellä, yläreunassa vanha kirkkomaata. 1:1500 suurennos.

Kirkkorakennuksen paikka käy paremmin ilmi maanmittari J. G. Hårdhin 1871 piirtämästä, melko yksinkertaisesta rajakartasta (kuva 7). Siinä itse kirkkomaata on piirretty epämääräisesti ja horjuvasti, mutta vastaa jokseenkin laajuudeltaan Claessonin kartassa olevaa kirkkomaata, vaikka muoto onkin epämääräisempi. Todennäköisesti kirkkomaata itsessään ei ole tuota karttaa varten mitattu, vaan se on piirretty, ehkä jälkikäteen arvioiden, hieman summittaisesti.

On myös mahdollista, että Hårdh on piirtänyt sen omien näköhavaintojensa perusteella, toisin sanoen kirkkomaalla ei ole välttämättä ollut enää kunnollista aitaa määrittämässä todellisia rajoja – onhan se tuolloin ollut pois hautauskäytöstä jo useita kymmeniä vuosia. Tämän vuoksi pitäisin Claessonin karttaa mitoiltaan tarkempänä. Myöhempi kartta kuvaa lisäksi eri kirkkorakennusta, kuin aiempi, joten Claessonin aikaisen, 1600-luvun alkupuolen kirkon paikkaa ei voida näiden perusteella tarkkaan osoittaa. Voitaneen olettaa, että vuonna 1871 pystyssä ollut kirkko on tehty samalle paikalle vuonna 1693 palaneen kanssa tai ainakin hyvin lähelle sitä.

Kuva 7. Iin kirkko ja kirkkotarha kiinteistörajakartalla (Hårdh 1871). 1:1500 suurennos.

Itse kirkkorakennus on ristikirkko, jonka mitat ovat Hårdhin kartan mukaan noin 20 x 20 metriä. Se sijaitsee kirkkomaan luoteisneljänneksessä ja sen pohjoispuolella näyttää olevan hyvin vähän tilaa. Kartan perusteella tilaa haudata on eniten etelä- ja itäpuolella kirkkorakennusta. Pohjoispuolelle ei ole piirretty yhtään haudan merkkiä. Claessonin kartalla näkyvän kirkkotarhan mitat ovat noin 74 m pohjois- ja eteläsiivuilla ja noin 57 m itä- ja länsisiivuilla. Hårdhin kartalta voi määrittellä kooksi karkeasti 73 x 65 m. Vaikuttaa siltä, että 1648–1809 välillä kirkkotarhaa ei olisi laajennettu tai sitä on laajennettu hyvin vähän etelään päin.

Iin kirkkotarhan mittasuhteista ei voida tehdä yhtä tarkkoja päätelmiä, kuin esimerkiksi Keminmaan kirkkotarhasta edellä. Iistä ei myöskään löytynyt kunnollista digitoitua tai painettua kartta-aineistoa edellä käsitellyn kahden kartan väliseltä ajalta. Niitä todennäköisesti on olemassa arkistoissa paperisina versioina, mutta katson edellä mainittujen karttojen olevan tarpeeksi hyviä havainnollistamaan tämän tutkimuksen tarkoitusta. Iin isojakokartalla (Åkerman 1848–49) kirkko on merkitty vain symbolilla.

4.3 Haukipudas

Haukiputaan ensimmäinen kirkko sijaitsi 1400-luvun lopussa Kellon kylässä. Kello oli itse Haukipudasta suurempi asutus, joten lienee ollut luontevaa perustaa kirkko aluksi sinne. Vuonna 1488 Kello mainitaan Iin emäseurakuntaan kuuluvan anneksina. Sillä oli kirkko, mutta ei omaa pappia, vaan Iin papeille kuului huolehtia myös Kellosta. Kellon kirkko toimi ainakin 100 vuotta ja se lienee hävitetty kahdesti, viimeisen kerran todennäköisesti 1589. Uusi, Iin alainen kappeliseurakunta perustettiin Haukiputaalle Kiiminkijoen varteen 1630-luvulla (Vahtola 2011: 233). Haukiputaasta tuli oma kirkkoherrakuntansa vasta 1873 (Vahtola 1980: 107).

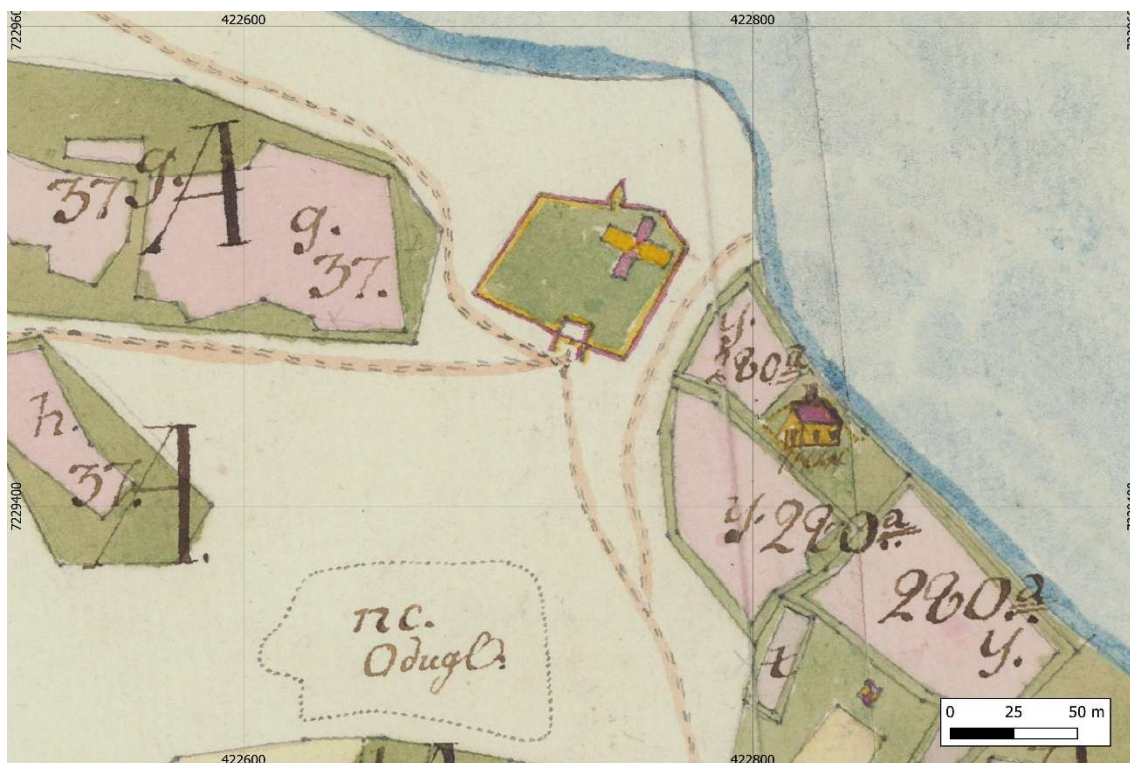
Haukiputaan ensimmäinen kirkko saatiin valmiiksi vuoden 1640 tienoilla ja sitä jatkettiin, todennäköisesti itään, vuonna 1692. Vanha kirkko purettiin 1760-luvun alussa ja uusi valmistui vuonna 1762. Vanha kirkko oli suorakaiteen muotoinen, länsitornillinen tukipilarikirkko (Vahtola 1980: 30–33, 79–80). Käyttämässäni karttalähteessä (Uhlbrandt 1786–87, kuva 8) mittaukset on suoritettu jo 1760–65. Koska karttaan on piirretty ristikirkko, lienee varmaa, että kyseessä on nykyäänkin paikalla oleva, 1762 rakennettu kirkko.

Kirkkorakennuksen alle hautaaminen loppui Haukiputaalla noin vuonna 1750 (Vahtola 1980: 92). Hautausmaata on laajennettu ”100 sylvä etelään” kirkosta jo ehkä 1700-luvun lopulla (Vahtola 1980: 92). Tämä tarkoittanee kirkon eteläpuolella, noin 80 metrin päässä alkavaa, erillistä hautausmaa-aluetta, joka näkyy myös nykyisellä maastokartalla. Maanmittari Uhlbrandtin kartalla sillä paikalla näkyy alue, joka on merkitty viljelykelvottomaksi tai joutomaaksi, ”Odugl.”.

Uhlbrandtin kartta on siis melko autenttinen kuvaus vuosien 1762 ja 1787 välisestä ajasta ja samalla myös vanhemman kappelikirkon aikaisesta kirkkotarhasta 1600-luvulla. Kirkkotarha on todennäköisesti laajentamaton, ja uusi osa tien toisella puolella, etelässä, ei näytä olevan vielä käytössä. Ristikirkko on luultavasti samalla paikalla, kuin vanha, purettu kirkko.

Kirkkotarhan aidassa näkyy sen koilliskulman lähellä, ristikirkon pohjoisen osan kohdalla erikoinen mutka. Tämä on varmaankin tehty siksi, että on haluttu saada ristikirkko nimenomaan entisen pitkäkirkon paikalle, eikä kirkkotarhassa ole ollut tarpeeksi tilaa ristikirkon pohjoiselle ristille.

Ristikirkko on piirretty kartalle noin 27 x 27 m mittaisena. Kirkkotarha on itäkaakkolänsiluodesuuntainen, hieman vino nelikulmio, jossa lähellä koilliskulmaa on edellä mainittu mutka. Kirkkotarhan mitat ovat (länsi- ja itäsivut) 50 ja 53 m x (etelä- ja pohjoissivut) 63 ja 65 m. Kirkon itä- ja pohjoispuolella on vain noin 3 m tilaa. Eteläpuolella on noin 40 m tilaa. Läntiseen kirkkotarhan aitaan on matkaa noin 30 m. Itse kirkko sijoittuu kirkkotarhassa sen koilliskulmaan.

Kuva 8. Haukiputaan kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Uhlbrandt 1786-87). 1:1500 suurennos.

4.4 Hailuoto

Hailuodon seurakunta itsenäistyi Saloisista 1587. Kirkkorakennus oli todennäköisimmin rakennettu valmiiksi noin vuonna 1620. Tämä sama kirkko oli käytössä tulipalonsa saakka vuonna 1968. Vuonna 1964 kirkon korjaustöissä havaittiin, että kirkkoon oli rakentamisvaiheessa käytetty uudelleen vanhemman rakennuksen hirssiä ja lautoja. Lars Pettersson esitti, että paikalla olisi sijainnut ennen kirkkoa kappeli (Pettersson 1971: 7–9).

Vuosina 1985–87 palaneen kirkon paikkaa tutkittiin arkeologisesti ja havaittiin, että paikalla todella on sijainnut kirkollinen rakennus ennen vuonna 1620 rakennettua kirkkoa, todennäköisesti 1400-luvulla, mutta mahdollisesti jo 1300-luvulla (ks. esim. Paavola 1988). Näistä tutkimuksista enemmän tämän työn kaivauksia koskevassa luvussa.

Kirkkorakennuksen mitat olivat alun perin noin 18 x 9 m ja vuonna 1686 itää kohti tehdyn pidennyksen jälkeen noin 25 x 9 m (Pettersson 1971: 52, 94). Kirkkotarha oli oletettavasti alkuperäisen kokoinen vielä tapulia rakennettaessa vuonna 1760. Sitä laajennettiin itään 1823 ja 1825. Vuonna 1868 laajennettiin pohjoiseen ja itään ja 1914 itään (Pettersson 1971: 15).

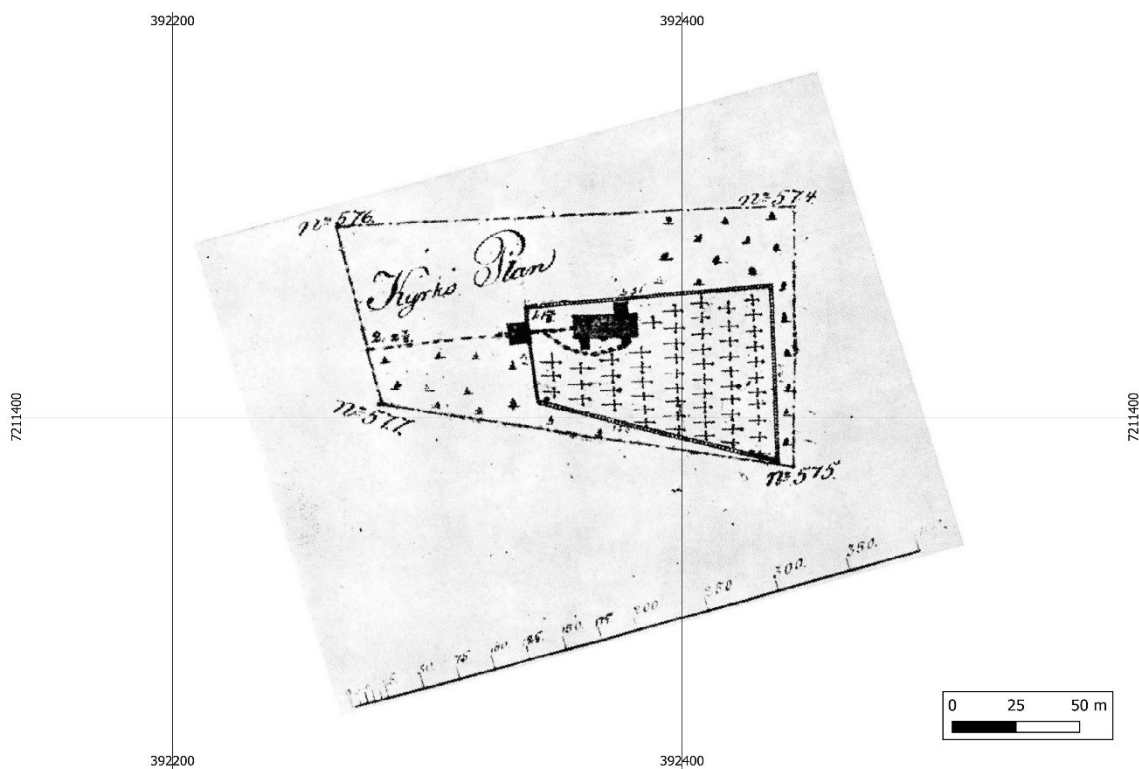
Maanmittari Stierwaldin 1766 piirtämässä jakokartassa (kuva 9) kirkkotarhan kokoa ja suhdetta kirkkorakennukseen voi pitää melko autenttisenä. Kartassa näkyy itään päin jatkettu kirkko. Itse kartta on hyvin repaleinen ja osiltaan suttuinen. Siihen on lisäilty merkintöjä, ja myös kirkon seutu näyttää ainakin ääriviivoiltaan vahvistetulta jälkikäteen. Kirkkotarhan mitat ovat pohjois- ja eteläsiivuilla noin 45 m ja itä- ja länsisiivuilla noin 43 m.

Runkohuoneen seinästä mitattuina etäisyydet ovat: pohjoiseen 8 m, itään 5 m, etelään 23 m ja länteen 13 m. Eniten tilaa hautauksille on etelässä. Kirkkorakennus sijoittuu kirkkotarhan pohjoisreunan tuntumaan, kohti sen koillisnurkkaa. Se näyttää ennen pidennystään sijainneen miltei keskellä pohjoissivua.

Kuva 9. Hailuodon kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Stierwald 1766). Suurennos 1:1500.

Toinen kirkkotarhaa kuvaava, huomattavasti tarkempi, mutta uudempi kartta on maanmittari A. Hammarin 1836 piirtämä (kuva 10). Siinä näkyvät edellä mainitut varhaisemmat itälaajennukset. Hammarin kartalla länsi- ja pohjoissivut lienevät alkuperäiset, mutta itään päin laajennusta on tehty paljonkin. Lisäksi eteläsivu on kuvattu tähän karttaan viistona kohti kaakkoa. Jos kirkkotarha on alun perin ollut suorakaiteen muotoinen, on sen muotoa muutettu myöhemmin osittain myös etelän suuntaan. Myöhemmässä kartassa pohjoissivun tila on kutistunut noin 5 metriin ja lännessä tilaa onkin noin 17 m. Tapuli on kuitenkin varmuudella samassa kohdassa, joten voidaan olettaa, että vanhempi kartta on mittasuhteiden kannalta suurpiirteisempi ja että uudemman perusteella voi pohjois- ja länsisivujen mittojen päätellä olevan oikein.

Kuva 10. A. Hammarin kartta Hailuodon kirkosta ja kirkkotarhasta 1836 (Pettersson 1971: 119). Asemoitu. Mittakaava 1:1500.

4.5 Oulu

Oulun ensimmäisenä kirkkona voidaan pitää Oulunsalon kappelia, joka perustettiin viimeistään 1520-luvulla. Se oli tuolloin Limingan ”autioseurakunta”, jossa ei ollut omaa pappia eikä pappilaa, vaan emäseurakunnan viranhaltijat toimivat siellä kirkollisia toimituksia. Oulunsalon 1500-luvun kirkosta ei ole säilynyt juuri minkäänlaisia tietoja. Alueelle rakennettiin uusi kappeli vuonna 1665 (mm. Palola 2000: 14).

Myöhemmin 1590-luvulla kirkko, edelleen Limingan kappeli, perustettiin Oulunsuun alueelle Oulunlinnan valmistuttua ja kaupallisen ja asutuksellisen painopisteen muututtua sekä venäläisten hävitettyä Oulunsalon kappelin talvella 1589–90 (Palola 2000: 229). Oulunsuun (Oulun) kirkko rakennettiin todennäköisesti noin vuonna 1592, mutta se ei vielä sijainnut nykyisen tuomiokirkon kohdalla, kuten myöhemmät kirkkorakennukset. Tarkka paikka ei ole tiedossa (Palola 2000: 16). Arkeologi Titta Kallio-Sepän väitöskirjan mukaan vanhin kirkko sijaitsi nykyisen Franzénin talon ympäristössä, tuomiokirkon länsipuolella. Hän perustaa tietonsa 1700-luvun aikalauskertomuksiin, Petrus Nicolaus Mathesiuksen ja Johannes Snellmannin väitöskirjoihin (ks. Kallio-Seppä 2013; Kallio-Seppä & Ylimaunu 2013: 37–41).

Oulun kaupunki perustettiin linnaa vastapäätä vuonna 1605, ja seurakunta erotettiin Limingasta omakseen vuonna 1608 (Palola 2000: 18–19). Myös vuotta 1610 on pidetty seurakunnan perustamisvuotena (mm. Lindberg 1934: 186–187). Kappelikirkko oli ilmeisesti liian pieni, joten osittain nykyisen tuomiokirkon paikalle rakennettiin puukirkko. Sen rakennusajankohdasta ei ole tiedossa tarkkaa vuotta. Joka tapauksessa se tehtiin 1610-luvun alussa. Kirkon suunta poikkesi myöhemmästä tuomiokirkosta ollen itä-länsisuuntainen. Kirkko oli kooltaan noin 34 x 12 m ja tyyliltään hirsinen tukipilarikirkko. Kirkkoa laajennettiin neljänneksellä itään 1682 ja laajennuksen jälkeen sen pituus nousi 42 metriin (Palola 2000: 46, 50). Kirkkotarhaa on laajennettu 1650-luvulla ja edelleen vuoden 1682 jälkeen. Se oli huomattavan märkä ja luultavasti osittain siitä syystä laajennuspainetta ilmeni tiuhaan (Palola 2000: 56). Vuonna 1771 aloitettiin uuden kivikirkon rakentaminen ja se saatiin valmiiksi 1777. Uuden kirkon myötä myös kirkkoon hautaaminen lopetettiin (Palola 2000: 107, 117). Koska uusi kirkko kokonsa vuoksi vei suurimman osan kirkkotarhasta, erillinen hautausmaa perustettiin Intiöön jo vuonna 1780 (Palola 2000: 118).

Claes Claessonin vuoden 1649 kartta on vanhin Oulun kaupungista piirretty kartta. Siinä myös näkyy Oulun vanha kirkko ennen sen laajentamista ja ennen kaupungin ruutukaavan käyttöönottoa. Tässä työssä on käytetty Claessonin kartasta piirrettyä kopiota, koska se on alkuperäistä hieman tarkkarajaisempi ja ulkoasultaan selkeämpi (kuva 11). Kartta on ikäisekseen tarkka, mutta sen asemoiminen nykyiseen karttaan on vaikeaa, sillä 1600-luvulla olemassa olleita kohtia ja kiintopisteitä, johon kartan voi asemoida, on jäljellä enää hyvin vähän. Vuonna 1798 kopioitu, alun perin 1763 ja 1780 piirretty kartta (Baeck 1798) näyttää laajennetun vanhan kirkon ja silloisen kaupungin ruutukaava-alueen. Vaikuttaa siltä, että osa 1600-luvun kirkkotarhasta on jo tuolloin jäänyt katujen alle (kuva 12).

Kuva 11. Oulun vanha kirkko kaupunkikartalla (Claesson 1649), J. W. Murmanin kopioimana. 1:1500 suurennos.

Kuva 12. Oulun vanha kirkko 1798 kopioidulla, 1763 ja 1780 piirretyllä Oulun kaupunkikartalla (Bæck 1798). 1:1500 suurennos.

Claessonin kartalla kirkon mitat ovat 34 x 13 m, joten se on siltä osin melko tarkka, kuvaten vanhaa kirkkoa sen alkuperäisessä muodossaan. Kirkkotarhan itä- ja länsisivut ovat kumpikin noin 37 m, pohjoissivu 63 m ja eteläsivu 76 m. Eteläsivulla on mutka, joka selittyy etelän puolella kulkeneella kadulla. Kirkkotarha näyttää rajatun katujen väliin, joten käytännössä koko kirkon kortteli on kirkkotarhaa. Pohjoisen puolella kirkkoa on noin 9 m tilaa, idässä noin 11 m ja etelässä noin 11 m. Länteen ja luoteeseen on eniten tilaa, noin 25 m, mutta luoteisnurkkaan on kuvattu lammikko, josta lähtee oja, joten sen puoli on voinut olla hautausiin liian pehmeää ja kosteaa maata. Kirkkorakennus on sijainnut melko lähellä kirkkotarhan keskiakselia, kuitenkin asettuen enemmän sen itä- ja koillisreunalle.

Maanmittari Baeckin kopioimassa kartassa näkyy 43 x 13 m kokoinen kirkkorakennus, jatkettu vanha kirkko. Kirkkotarhaa oli laajennettu 1600-luvulla kahdesti ja osa alkuperäisestä muodosta vaikuttaa jääneen ennen Baeckin kopioimaa karttaa katujen alle. Ainakin kirkosta luoteeseen ja osin länteen sijainnut alue on muutaman metrin lyhyempi myöhemmässä kartassa. Claessonin kartta sopii paremmin tähän tutkimukseen sen alkuperäisen muodon ja myöhemmän ruutukaavan puuttumisen vuoksi.

4.6 Liminka

Limingasta tuli 1400-luvun lopulla oma kirkkopitäjänsä ja seurakuntansa. Vuoden 1477 asiakirjalähteet kehottavat liminkalaisia maksamaan kymmenykset entiseen tapaan, joten paikkakunnalla oli tuolloin oletettavasti kirkko ja oma pappi (Vahtola 1977: 100). Liminka on mahdollisesti ollut alun perin Saloisten kappeli, josta se on erotettu tiettävästi 1477. On myös esitetty, että Liminka olisi tuolloin erotettu Iistä. Aikaisemmasta kappelista ei ole tietoja, mutta Lars Petterssonin päätelmien mukaan Limingassa lienee ollut jonkinlainen kirkollinen rakennus jo 1454 tai 1460 (Pettersson 1977: 308–309). Pettersson huomauttaa ylipäättään Limingan seurakunnan varhaishistoriasta, että se on tavallista vaikeaselkoisempaa, eikä yksiselitteisiä tulkintoja voi lähteiden epämääräisyyden vuoksi tehdä (Pettersson 1977: 307).

Keskiajalta 1500-luvun loppuun venäläiset polttivat Limingassa kirkon neljä tai viisi kertaa. Nykyistä edellinen kirkko rakennettiin viimeisen hävityksen jälkeen noin vuonna 1596. Se purettiin 1826 ja samana vuonna rakennettiin uusi ristikirkko vanhan kirkkotarhan itäpuolelle (Vahtola 1977: 230). Petterssonin mukaan ainakin kahden kirkon tuhoamisesta on 1500-luvun lopulta maininta. Nämä kaksi saattoivat sijaita vielä perimätiedon mukaisella paikalla Linnukanmäellä. Vuonna 1596 valmistunut kirkko olisi rakennettu venäläisten tuhoaman jonkinlaisen maavallillisen linnoituksen jäänteiden sisään. Mahdollisesti linnoituksen maavalli

määritteli tuon kirkon kirkkotarhan rajoja ainakin osittain. Pettersson siteeraa tekstissään A. H. Snellmania 1887, jossa perimätiedon mukaan 1596 rakennettu kirkko olisi toinen samalla paikalla (Pettersson 1977, 311–312). Jos näin on, maavalli on saattanut olla myös edellisen kirkon aikaisen kirkkotarhan rajannut rakenne.

Oulun yliopiston arkeologian opiskelijat koekuopittivat vuonna 2006 aluetta, joka nykyisin tunnetaan Linnukanmäkenä, mutta eivät löytäneet mitään keskiaikaan tai kirkkoihin liittyvää. Onkin arveltu, että oikea Linnukanmäki olisi todellisuudessa sama asia, kuin kirkonmäki, ja että kaikki Limingan kirkot olisivat sijainneet siellä (ks. Korpi et al. 2006).

Kirkon alle hautaamisesta on tieto, että sitä tehtiin vielä harvakseltaan vuonna 1804 (Vahtola 1977 :231). Hautausmaata laajennettiin vuonna 1857 ja siihen hautaaminen lopetettiin 1896, jolloin perustettiin uusi hautausmaa (Vahtola 1977: 231).

Kirkkorakennusta on laajennettu vuonna 1693, jolloin runkokuonetta jatkettiin ilmeisesti itään päin. Kirkon mitat olivat tuon jälkeen noin 31 x 12,5 m. Muita laajennuksia kirkkoon ei tehty. Se on oletettavasti alun perin ollut noin 22–26 m x 12,5 m kokoinen ja tyyliltään länsitornillinen tukipilarikirkko (Pettersson 1977: 314).

Maanmittari Gutzenin vuoden 1760 kartalla (kuva 13) on kuvattu laajennettu kirkko ja sitä ympäröivä kirkkotarha hyvin tarkasti. Kirkkorakennus on mitoiltaan 32 x 11,5 m, joka vastaa hyvin edellä annettuja laajennetun kirkon mittoja. Kirkkotarha on erikoisen kulmikas ja siinä on useita taitteita ja sisennyksiä, varsinkin itäisivulla.

Kuva 13. Limingan kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Gutzen 1760). 1:1500 suurennos.

Pettersson selittää poikkeavaa muotoa mahdollisilla pienillä, itäsuuntaisilla laajennuksilla kirkkoa jatkettaessa ja kellotapulia rakennettaessa (Pettersson 1977: 336). On myös periaatteessa mahdollista, että edellä mainittu vanhempi varustus tai multavalli olisi sanellut kirkkotarhan muotoa omalta osaltaan.

Kirkkotarhan mitat ovat pohjoissivulta noin 56 m, eteläsivulta noin 68 m, itäsvulta 75 m ja länsisivulta 64 m. Itse kirkkorakennus sijaitsee vuoden 1760 kartalla selkeästi pohjois- tai pikemminkin koillisosassa kirkkotarhaa. Pohjoisessa on sakariston vierestä mitattuna 17 m tilaa kirkkotarhan aitaan, etelässä noin 35 m, lännessä noin 20 m ja idässä vain 7 m päädyn keskeltä mitattuna. Etelän ja lounaan puolella on eniten tilaa. Kirkkotarhan epämääräisen muodon vuoksi mitat riippuvat siitä, mistä kohtaa kirkkoa ne otetaan. Vaikuttaa tosin siltä, että vaikka laajennuksista ei suoranaisesti ole tietoa, kirkkotarhaa on ehkä laajennettu myös etelään päin ennen Gutzenin kartan piirtämistä. Liminka on ollut jo keskiajalla varsin suuri asutuskeskittymä, joten ehkäpä kirkkotarha onkin ollut jo edellä esitetyn kokoinen koko 1596–1780 välisen ajan. Parhaan saatavilla olevan tiedon mukaan kirkkotarha olisi ollut jokseenkin alkuperäisessä muodossaan vielä silloin, kun kartta on piirretty.

Gutzenin karttaa koskevana lisähuomiona todettakoon, että Pettersson on saanut Liminka 1477–1977-kirjaan kuvan samasta kartasta, mutta sen eri versiosta. Tässä työssä käytetyssä kartassa peltoalueiden kirjaimet ja numerot on kirjoitettu eri tavalla ja kirkkotarhan alue on merkitön. Petterssonin käyttämässä versiossa kirkkotarhaan on merkitty ristosymboleja kuvaamaan hautausmaata, ei ehkä niinkään hautojen varsinaista sijaintia. Ristimerkintöjä on kirkkotarhassa kauttaaltaan, myös pohjoispuolella kirkkorakennusta (ks. Pettersson 1977: 314).

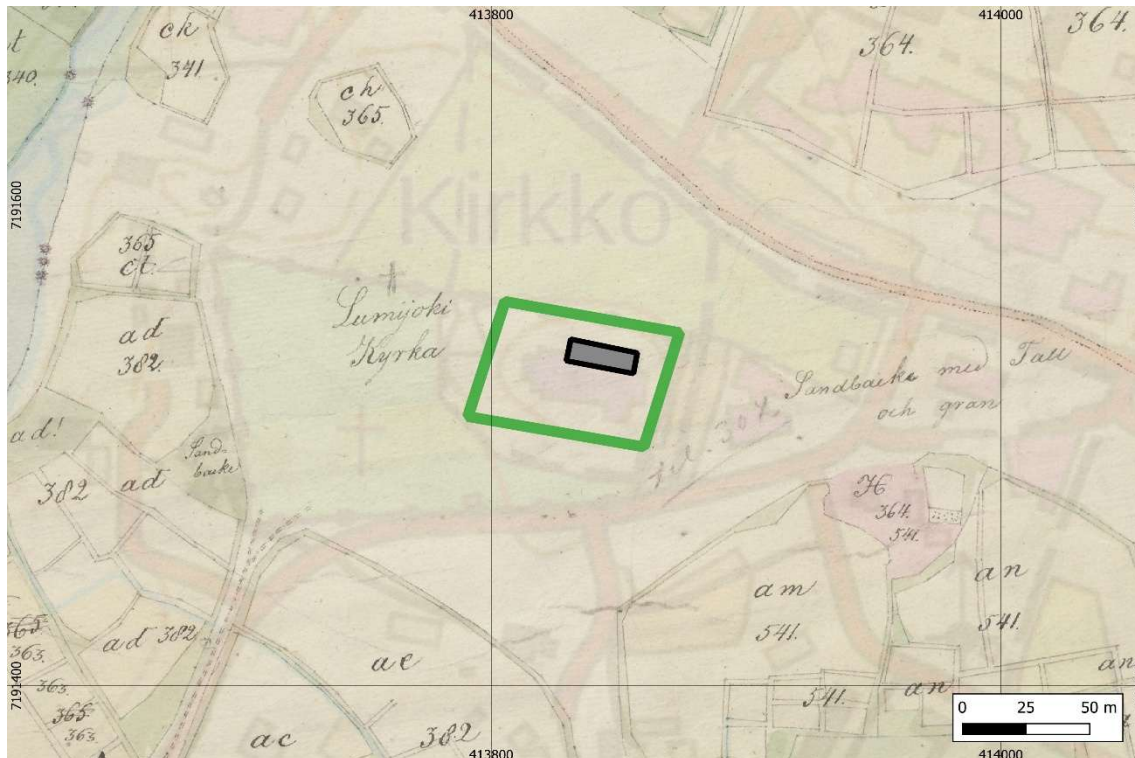
4.7 Lumijoki

Lumijoen kappelin perustamisasiakirjoja ei ole säilynyt, mutta vuodelta 1684 on olemassa tieto, että se olisi perustettu Limingan alaisuuteen viimeistään noin vuonna 1620 (Vahtola 1977: 108). Toisen tiedon mukaan Lumijoen kappeli rakennettiin noin vuonna 1645, vaikkakin ajankohdasta on jonkinlaista erimielisyyttä (Knapas 1992: 14).

Kirkko on ollut pohjalainen tukipilarikirkko ja sen mitoituksi on kerrottu vuonna 1814 45 x 15 kyynärää eli noin 27 x 9 metriä. Kirkkoa lienee pidennetty 1690-luvun alussa. Sen paikalle rakennettiin ristikirkko 1816. Sen mitat puolestaan olivat noin 32 m ja ristivarret olivat 10,7 m levyiset. Tämä kirkko paloi vuoden 1882 ukkosmyrskyssä ja tilalle rakennettiin nykyinen 37 x 15,5 metrin kokoinen tiilikirkko (Knapas 1992: 14–23). Lumijoen vanhan kappelin ympärillä ollut kirkkotarha oli suorakaiteen muotoinen ja noin 50 m (itä- ja länsisivut) x 70 m (etelä- ja pohjoissivut) kokoinen. Kirkkoon hautaamisesta oli luovuttu ennen vuotta 1781 ja ristikirkon valmistuttua perustettiin sen länsipuolelle uusi hautausmaa, sillä vanha kappelihautausmaa ei ollut maaperältään sovelias (Knapas 1992: 26–27).

Lumijoen kirkonseudun kartta-aineisto on kehnoa. Jakokartasta tehty kopio (Jellman 1830) on muuten hyvä, mutta kopioitava kartta on ollut rikkiäinen ja kirkon alueen kohdalla siinä on ollut reikä. Kartanpiirtäjä Jellman on jättänyt reiän kohdalle tyhjän kohdan, jonka viereen on merkitty vain ”Lumijoki Kyrka”. Koska tarpeeksi hyvää digitoitua karttaa ei ollut saatavilla, päädyin ratkaisemaan ongelman siten, että piirsin oman rekonstruktiopiirrokseni käyttäen pohjana Jellmanin karttakopiota ja Maanmittauslaitoksen maastokarttaa (kuva 14). Piirros perustuu edellä kerrottuihin mittoihin ja oletukseen siitä, ettei Lumijoen kirkkotarhan nykyisin aidattu alue ole muuttunut ainakaan pohjois- ja itäsivunsa suhteen sen jälkeen, kun hautaaminen kirkkotarhaan lopetettiin 1815. Koska alkuperäinen kappelikirkko on sijainnut samalla kohtaa nykyisen kirkon kanssa, voitiin siitä tehdä rekonstruktiokarttaan alkuperäisen

kokoinen rakennus, mutta sen tarkkaa paikkaa ei voida määrittää. Kirkkorakennuksen paikka on puhtaasti viitteellinen, eikä kohde ei ole kelvollinen vertailuun.

Kuva 14. Tekijän rekonstruktiopiirros Lumijoen kappelikirkosta ja kirkkotarhasta ennen vuotta 1815. Asemoitu jakokartalle (Jellman 1830). Pohjakartta: Maanmittauslaitos. Suurennos 1:1500.

4.8 Siikajoki

Siikajoki on perustettu Saloisten kappeliksi vuonna 1590. On olemassa tieto ensimmäisen kirkkorakennuksen palamisesta 1591. Tämän jälkeen rakennettiin uusi kirkko noin vuonna 1600 ja sitä seuraava 1701. Omaksi seurakunnakseen Siikajoki erotettiin vuonna 1689 (Lindberg 1934: 243). Siikajoen kappelin perustamisajankohdaksi sanotaan myös 1570–80-lukuja (Hiltunen 1996: 323).

Siikajoen ensimmäisen kirkon rakennusvuosi on historioitsija Mauno Hiltusen mukaan viimeistään 1589 ja se olisi tuhottu vuonna 1592. Edellä sivuttu seuraavan kirkon rakentaminen tapahtui nykyisen kirkon paikalle ja rakenteeltaan se oli länsitornillinen pitkäkirkko. Kiinnostavasti Hiltunen mainitsee 1701 rakennetun nykyisen kirkon olevan vain laajamittaisesti korjattu ja ristikirkoksi muunnettu vuonna 1600 rakennettu kirkko (Hiltunen 1996: 338–339).

Siikajoen kirkon alle haudattiin yleisesti ja se oli vielä ilmaista ainakin vuoteen 1736 saakka. Kirkkohautaukset kiellettiin 1773, mutta niitä ilmeisesti tehtiin edelleen, koska kielto täytyi uusiksi 1822. Kirkkotarhan ulkopuolelle ja kirkkorakennuksen pohjoispuolelle haudattiin itsemurhaajia ja ”synnin tilassa kuolleita” (Hiltunen 1996: 423).

Kirkkorakennus (ristikirkko) oli alkujaan mitoiltaan noin 16,8 (itä-länsisuunta) x 15 m (etelä-pohjoissuunta). Sitä peruskorjattiin, jatkettiin ja korotettiin 1852 mittoihin 24 x 22,8 m (Hiltunen 1996: 636). Alkuperäiset mitat lähteessä ovat kyynärämittoja.

Kuva 15. Siikajoen kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Taimelin1761–62). Suurennos 1:1500.

Lähdekirjallisuus ei tarjoa kirkkomaan osalta mitään mittaustietoja. Maanmittari Taimelinin 1761–1762 piirtämällä kartalla (kuva 15) ristikirkko vaikuttaa olevan melko pienen kirkkotarhan sisällä. Verrattuna kirkon 1700-luvun mittoihin edellä, kirkko on kartalla hieman liioitellun kokoinen (noin 25 x 22 m). Joka tapauksessa, kartalla sen sijainti kirkkotarhassa lienee suhteellisen tarkka. Kirkkorakennus on piirretty kirkkotarhan pohjoisreunaan, noin keskelle. Jos lähdekirjallisuuden maininta 1700-luvun alussa peruskorjatusta ja ristikirkoksi muunnetusta pitkäkirkosta pitää paikkansa, ristikirkon itä-länsisuuntainen risti olisi siis ollut alkuperäisen kirkon kokoinen (25 m). Hiltunen tosin mainitsee useampaan kertaan

nimenomaan rakennusvuotena vuoden 1701, joten tietoa alkuperäisen vuoden 1600 kirkon muuttamisesta ristikirkoksi voitaneen pitää spekulatiiona.

Kirkkotarha on piirretty noin 40 m (itä–länsi) x 50 m (pohjoinen–etelä) kokoiseksi.

Runkohuoneen seinistä mitattuna etäisyydet ovat pohjoiseen noin 10 m, itään 6 m, etelään 30 m ja länteen 7 m. Länsipuolelle vaikuttaa piirretyn porttihuoneen ja eteläsivulle tapulin.

Kirkon lounaispuolelle on merkitty luultavasti kirjain O. Merkki ei siis kuvaa mitään rakennusta tai maastonkohtaa.

4.9 Saloinen

Saloinen perustettiin Pietarsaaren kappeliksi jo 1320-luvulla yhdessä Keminmaan kanssa. Se itsenäistyi todennäköisesti melko pian tuon jälkeen (Vahtola 1998a: 22–23). Arkeologi J. R. Aspelinin mukaan Saloinen ja Keminmaa ovat suurin piirtein samanikäisiä, mutta hän viittaa samalla perimätietoon, jonka mukaan Keminmaalta olisi kuljettu Saloisiin ripille. Niin ikään Aspelinin tekstissä esiintyy väite, että Saloinen olisi niin vanha, että jopa Pietarsaari olisi 1240-luvulla erotettu siitä. Aspelin ei itsekään pidä tätä uskottavana, vaan sanoo seurakunnan perustetun vuonna 1329, perustuen tuolta vuodelta peräisin olevaan asiakirjaan (Aspelin 1899: 70–71). Kyseinen asiakirja on myöhemmin todettu nuoremmaksi kopioksi, joidenkin sanoin jopa väärennökseksi, mutta silti sen on katsottu sisältävän historiallisesti paikkansa pitäviä tietoja (ks. esim. Koivunen & Vahtola 1997: 41–42 ; Pettersson 1987: 355). Ensimmäinen Saloisten kirkkoherra mainitaan vuonna 1432 (Aspelin 1899: 71).

Saloisten ensimmäisen kirkkorakennuksen paikasta ei ole varmuutta. Perimätiedossa on esitetty, että aivan ensimmäinen paikka olisi Ristikarilla ja toinen Kirkkoluodolla, josta kirkko olisi 1600-luvulla siirretty viimeisimmälle paikalleen, jossa se paloi 1930 (Pettersson 1987: 42, 107–109). Lars Pettersson huomauttaa, ettei Ristikari ole soveltunut rakentamiseen ennen 1500-luvun alkua ja se on ollut maaperältään liian kivinen hautauksia varten (Pettersson 1987: 142, 148). Kirkkoluoto puolestaan olisi ollut jo 1320 luvulla sovelias paikka kirkolle ja kirkkomaalle, mutta siitä on tullut vesiliikenteen kannalta haastava jo 1620-luvulla. Lisäksi Ristikarilla sijainneen kirkon tarina saattaa liittyä siellä olleeseen, myöhemmin 1600-luvulla Raaheen siirrettyyn rakennukseen. Tässä perimätiedot siis saattavat limittyä ja sekoittua kahdesta eri siirtoprojektista johtuen, joista ainakin toinen oli itse kirkko (Pettersson 1987: 148). Pettersson päätyy pitämään kirkon mantereelle siirtämisen vuosilukuna noin vuotta 1622 (Pettersson 1987: 149). Hän päättelee myöhemmin Saloisten kirkon alkuperäiseksi rakennusvuodeksi Kirkkoluodolla vuoden 1496, koska katsoo kirkon polttamisesta samana

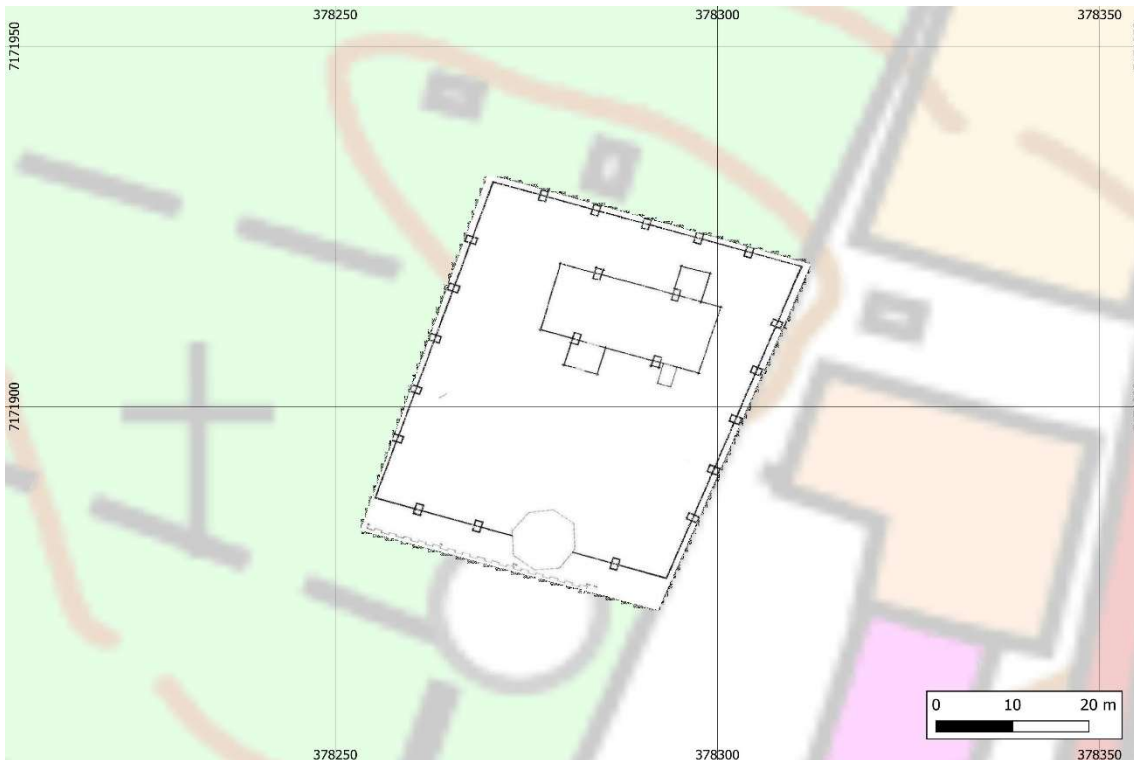
vuonna kertovan perimätiedon suhteellisen luotettavaksi (Pettersson 1987: 368).

Kirkkorakennuksen sisämitoiksi mainitaan noin 21,55–21,8 x 9,35 m. Kirkkoa on todennäköisesti jatkettu siirron yhteydessä (Pettersson 1987: 151, 188).

Kirkkoa ympäröivä kirkkotarha oli oletettavasti alkuperäisessä muodossaan ja koossaan vielä vuonna 1760, kun maanmittari Aimeleus piirsi alueesta tiluskartan (kuva 16). Siinä kirkkotarhan mitat ovat pohjois-eteläsuunnassa noin 46 m ja itä-länsisuunnassa noin 42 m. Ensimmäinen laajennus lienee tehty uutta tapulia rakennettaessa, etelän suuntaan 1786–87, jonka jälkeen pituusmitta kasvoi noin 56 metriin (Pettersson 1987: 280–281). Kirkkomaata laajennettiin pituussuunnassa edelleen 1869 ja vuonna 1890 länteen ja pohjoiseen (Pettersson 1987: 283, 285). Aimeleuksen kartan perusteella ei voida tehdä päätelmiä kirkkorakennuksen tarkasta sijainnista, sillä se on piirretty siihen vain summittaisesti ja tyylitellen.

Kuva 16. Saloisten kirkko ja kirkkomaata jakokartalla (Aimeleus 1760). Suurennos 1:1500.

Kuva 17. Saloisten kirkko Eero Petterssonin 1965 rekonstruktiopiirroksen mukaan tilanteessa ennen vuotta 1786 (Pettersson 1987: 281). Asemoitu. Mittakaava 1:500.

Tarkemmin Saloisten kirkon sijainti kirkkotarhassa käy ilmi arkkitehti Eero Petterssonin piirroksesta (kuva 17) koskien kirkkotarhan alkuperäistä asua juuri ennen uuden tapulin rakentamista 1786–87 (Pettersson 1987: 281). Kirkkotarha on tässä mahdollisimman alkuperäisessä asussaan. Kirkkotarha on karkeasti lounas-koillisuuntainen ja kirkkorakennus miltei samassa suunnassa. Kirkkotarhan mitat ovat pohjoissivulla 42 m, eteläsivulla 40 m ja itä- ja länsisivuilla 46 m. Kirkon pohjoispuolella on tilaa kirkkotarhan aitaan noin 8 m, itäpuolella 8 m, etelässä noin 28 ja lännessä 12 m. Kirkkorakennus on siis selkeästi kirkkotarhan pohjoisreunalla, hieman kohti koillisnurkkaa painottuneena.

4.10 Pyhäjoki

Pyhäjoelle rakennettiin ensimmäinen kirkko 1586. Se oli jo 1573 erotettu Saloisista omaksi kirkkoherrakunnakseen (Lindberg 1934: 215). Hallintopitäjäksi se oli erotettu 1560-luvulla, myöskin Saloisista. On myös mahdollista, että 1586 rakennettu kirkko olisi ollut järjestyksessä toinen (Känsälä 1997: 397).

Kirkon ulkomitat olivat noin 26,6 x 12,1 m. Siihen kuului alun perin huomattavan korkea, noin 60 m, torni, joka kuitenkin sortui myrskyssä 1597 ja rakennettiin uudelleen

matalampana. Tyypiltään kirkko oli suorakaiteen muotoinen tukipilarikirkko (Känsälä 1997: 398–400). Kirkkotarhaa laajennettiin vuoden 1840 jälkeen, jolloin uuden kirkon rakentamisesta sovittiin ja vanha kirkkomaa arvioitiin laajennoksen jälkeen riittäväksi. Lisälaajennos suoritettiin pohjoiseen vuonna 1876. Pieniä muutoksia on tehty vielä 1890-luvulla. Vanhaan hautausmaahan oli tarkoitus haudata vuoteen 1918 saakka, mutta uusi, erillinen hautausmaa oli liian märkä, joten vanhaan hautausmaahan hautaamista jatkettiin ja sitä laajennettiin viimeksi 1980-luvulla (Turunen 1997: 439–440, 442). Pyhäjoella kirkon alle hautaaminen ei ollut suosittua, sillä maaperä ei ollut hautaamiseen sopivaa. Papiston hautoja siellä kuitenkin oli. Vanhan kirkon paikka otettiin sen purkamisen jälkeen hautauskäyttöön (Matinoli 1969: 420–421). Uusi kirkko valmistui kirkkotarhan ulkopuolelle 1844 ja vanha kirkko seisoi paikoillaan vanhalla kirkkomaalla vuoteen 1851, jolloin se purettiin (Känsälä 1997: 409, 411–412). Uudempi kirkko paloi salamasta 1974 ja nykyinen kirkko saatiin valmiiksi 1977 (Känsälä 1997: 415–416).

Alueesta on olemassa kaksi vanhaa karttaa, jossa kirkko ja kirkkotarha näkyvät. Niistä autenttisempi on maanmittari Wikarin 1753 piirtämä kartta, jossa voidaan olettaa näkyvän vanhan kirkon ympärillä vielä laajentamaton kirkkotarha. Myöskään kirkkorakennuksen laajennuksista vanhassa kirkkotarhassa ei ole käytetyissä lähteissä mainintaa (kuva 18).

Kuva 18. Pyhäjoen kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Wikar 1753). Suurennos 1:1500.

Kirkkorakennus on Wikarin piirtämässä kartassa kuvattu liian suurena. Sen mitat ovat noin 37 x 17 m, kun ne historioitsija Risto Käsälän mukaan ovat edellä mainitut 26,6 x 12,1 m. Tämän vuoksi myöskään kirkkotarhan koosta ei voida tehdä aivan tarkkoja päätelmiä. Kirkkotarha kartalla on noin 83 x 52 m kokoinen, melko säännöllinen nelikulmio, jossa pidemmät sivut ovat etelässä ja pohjoisessa. Kirkko sijoittuu kirkkotarhan luoteiskulmaan. Kirkon ja kirkkotarhan aidan välissä on pohjoisessa ja lännessä noin 10 m, etelässä 25 m ja idässä 35 m. Eniten tilaa hautauksille on siis idässä ja etelässä. Kartassa oli lisäksi pieniä ongelmia sen asemoimisessa nykykartalle.

Toinen kartta on 1842 piirretty, tai pikemminkin kopioitu, kartta (kuva 19). Se on sikälkin erikoinen, ettei siitä käy ilmi, mitä karttaa on kopioitu, mutta mittaukset sitä varten mainitaan tehdyn vuosina 1805 ja 1807. Kartassa on muutakin kummallista, sillä kirkkotarha esitetään siinä huomattavan pienenä ja itse kirkko sen keskellä olevana, suurena ristikirkkona. Alkuperäisen kirkon muuttamisesta ristikirkoksi oli Pyhäjoella keskusteltu jo 1700-luvun lopulla, ja hieman ennen kyseisen kartan mittauksia Pyhäjoelle todella suunniteltiin uutta, puista ristikirkkoa nykyisen kirkon paikalle, mutta suunnitelmasta luovuttiin oletettavasti jo 1804. Toisaalta, karttakopion tekoaikaan seuraavan kirkon rakentaminen oli jo käynnissä, mutta sitä tehtiin kirkkotarhan ulkopuolelle (Käsälä 1997: 406, 408, 411).

Kuva 19. Ristikirkoksi piirretyn Pyhäjoen kirkon sijainti jakokartalla (Hårdh 1842). Suurennos 1:1500.

Lisäksi karttaan on merkitty noin kilometrin päähän koilliseen nelikulmio, jossa on ristejä, ikäänkuin erillinen hautausmaa. Nykyisellä kartalla kohta on Ouluntien ja Lahnaojan rajaamalla alueella. Käyttämäni lähteen perusteella hautausmaan laajennusta erilliseksi hautausmaaksi kyllä suunniteltiin, mutta ei tietävästi ennen vuotta 1890 ja silloinkin eri paikkaan (esim. Turunen 1997: 440).

4.11 Kalajoki

Erään tiedon mukaan Kalajoki erotettiin Saloisista 1525, mutta liitettiin siihen uudelleen kappeliksi 1536 (Lindberg 1934: 78–79). Oma kirkkoherrakunta siitä tuli 1540 (Virrankoski 1956: 322). J. R. Aspelinin mukaan syynä kappeloitumiselle uudelleen oli hylkeenpyytäjien tappama kirkkoherra ja Saloisten pappi hoiti väliaikaisesti seurakuntaa (Aspelin 1899: 72).

Kalajoella oli varmuudella kappelikirkko vuonna 1536. Ensimmäisenä sijaintina kirkolle pidetään Tyngän kylää, jossa kirkko olisi ollut noin vuoteen 1555. Seuraavan kirkonpaikan sanotaan olleen Mantilassa. Tämä toinen kirkko lienee ollut lyhytaikainen, sillä kolmas kirkon paikka oli Pohjankylän alapäässä, jonne joko siirrettiin Mantilan kirkko tai rakennettiin kokonaan uusi. Tämä paikka oli oletettavasti huono jokitörmän sortumisen ja epävakaa maaperän vuoksi. Niinpä kirkko siirrettiin tai rakennettiin nykyisen kirkon paikalle vuonna 1636. Tämä kirkko oli tyyliltään samankaltainen, kuin suurin osa muistakin aikansa Pohjanmaan puukirkoista, länsitornillinen, suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko (Virrankoski 1956: 322–324). Kirkko oli korjauskelvoton 1700-luvun lopussa, joten sen tilalle rakennettiin puukirkko 1781. Se puolestaan poltettiin Suomen sodassa 1808. Ristikirkko valmistui vuonna 1815 ja se paloi salamasta 1869. Nykyinen kirkko valmistui 1879 (Lindberg 1934: 78–79).

Kirkon alle haudattiin yleisesti ja se kiellettiin 1785 (Tuulasvaara 1960: 323). Kirkkomaahan tehdyistä hautauksista historianutkija Pentti Virrankoskella on tieto, että haudat kaivettiin tarkoituksella hyvin mataliksi ja ruumiit asetettiin puoliksi maanpäällisiin kammioihin, jotka oli tehty puusta tai kivistä. Kun kammio alkoi täyttymään, sieltä poistettiin maatuneimmat ja vanhimmat vainajat ja heidät kannettiin luukuoppaan, jonka päällä puolestaan oli jonkinlainen kevyt rakennus, jota hän kutsuu luukarsinaksi tai -kamariksi (Virrankoski 1956: 326).

Kuva 20. Kalajoen kirkon seutu ja kirkkotarha D. W. Finemanin kartalla 1763 (Tuulasvaara 1960: 59). Asemoitu. Suurennos 1:1500.

Kirkkotarhan kooksi on kerrottu vuodelta 1838 olevan inventaarilähteen mukaan 74 x 25 sylvä (133 x 45 m). Sen ympärille oli kivimuuri, jossa oli kolme porttiauukkoa. Sitä laajennettiin länteen 1862 (Tuulasvaara 1960: 324).

Maanmittari Finemanin jakokartalla 1763 (kuva 20) on kuvattu 1600-luvun kirkko ja sen ympärille kirkkotarha. Itse kirkkorakennuksen mitat vaikuttavat olevan liian suuria. Kirkkotarhan suhteen mitat vastaavat vuonna 1838 ilmoitettuja mittoja melko hyvin. Asemoidulla Finemanin kartalla voidaan kirkkotarhan mitaksi määrittää karkeasti 138 x 54 m. Maanmittari Claudelinin 1876 kartalla (kuva 21) näkyy länteen laajennettu kirkkotarha. Muut sivut ovat samoissa kohdissa, kuin vanhemmalla kartalla. Mahdollisista laajennuksista ennen vuotta 1763 ei ole tietoja. Voidaan olettaa, että kirkkotarha on melko lähellä alkuperäistä asuaan Finemanin kartalla.

Finemanin karttaa käyttäen voidaan Kalajoen osalta päätyä seuraaviin mittoihin kirkkorakennuksen suhteen. Pohjoispuolella on tilaa noin 10 m, idässä noin 60 m, etelässä noin 25 m ja lännessä ennen laajennusta noin 40 m. Vaikka kirkon mitat eivät olekaan kovin

tarkat, voidaan sanoa, että se sijaitsi kirkkotarhan pohjoisaidan tuntumassa, melko keskellä tarhaa, kuitenkin hieman kohti luoteiskulmaa.

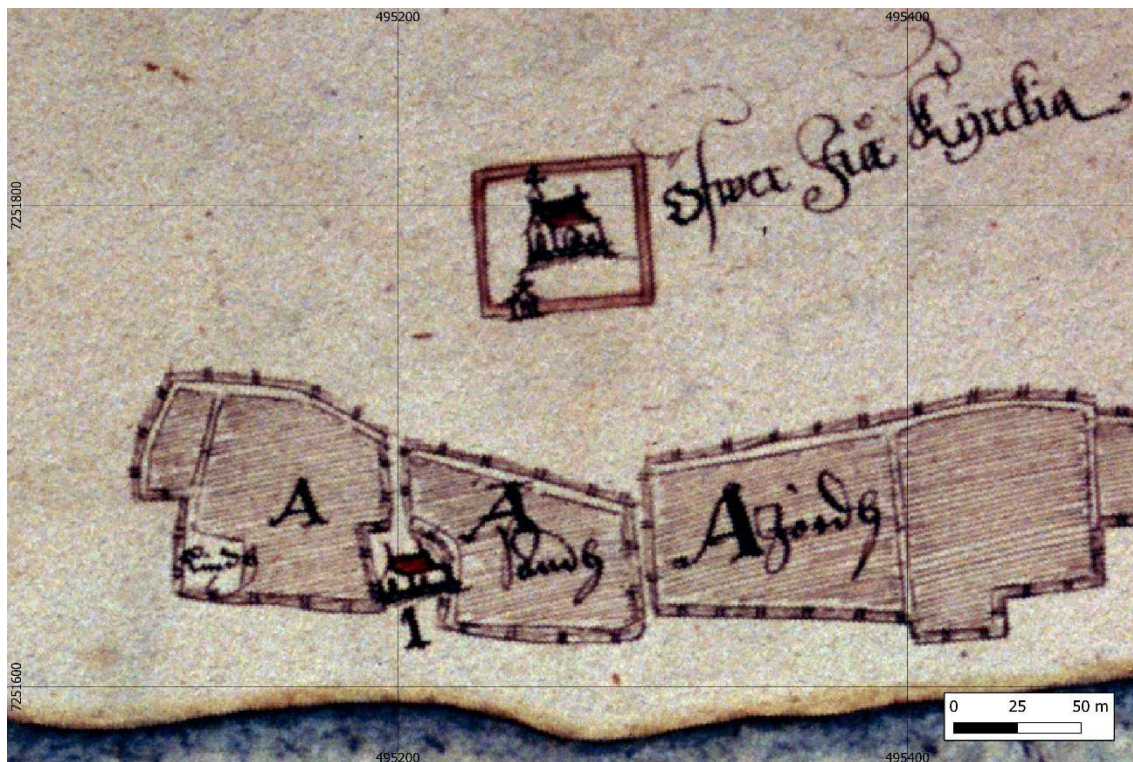
Kuva 21. Kalajoen kirkkotarha jakokartalla (Claudelin 1876). Suurennos 1:1500. Asemoitu.

4.12 Pudasjärvi

Pudasjärvi perustettiin Iin kappeliksi 1639 ja omaksi seurakunnakseen 1641 (Vahtola 1981: 17). Kirkkorakennus on tuosta lähtien aina sijainnut suurin piirtein samassa kohtaa. Perimätiedoissa mainitaan erinäisiä epämääräisiä tarinoita muistakin kirkon paikoista, mutta historioitsija Jouko Vahtolan mukaan ne eivät ole uskottavia. Tiedot 1600-luvun kirkoista ovat tosin nekin hataria. Vuonna 1648 Claesson piirsi maakirjakartan Pudasjärven seudusta ja tuossa kartassa (kuva 22) kirkko sijaitsee samalla alueella, kuin nykyäänkin (Vahtola 1981: 19–20). Ensimmäinen kirkkorakennus on purettu 1670-luvulla, mutta sen paikalle salvettiin puinen hautarakennus kirkkoherra Palmannuksen haudan kohdalle. Hauta on nykyisen kirkon sakariston vieressä. Vuonna 1673 saatiin valmiiksi seuraava kirkko ja se oli tyypiltään länsitornillinen ja tukipilarillinen pitkäkirkko ja sen mitat olivat noin 22,5 x 9,5 m. Kirkko oli rakennettu länsi-itäsuuntaisesti. Kirkko on oletettavasti sijainnut heti nykyisen kirkon eteläpuolella (Vahtola 1981: 21–23). Nykyinen kirkkorakennus, ristikirkko, rakennettiin 1781 järjestyksessä toisen kirkon pohjoispuolelle, niin lähelle, että vain rakennustelineet mahtuivat väliin (Vahtola 1981: 102–103).

Kirkon ympärillä oli kirkkotarha. Kirkkoon hautaaminen oli harvinaista, sillä se oli todennäköisesti liian kallista. Papiston lisäksi muita säätyläisiä ei alueella ollut ja kirkon alle tiedetään haudatun vain yhdeksän talollista. Tämä hautaustapa lopetettiin 1779. Myös Pudasjärvellä jouduttiin huomauttamaan hautojen kunnollisesta peittämisestä. Lisäksi myös täällä (vrt. Kalajoki) katolliset puuhaudat täytyttyään tyhjennettiin luuhuoneeseen (Vahtola 1981: 25–26, 127).

Kirkonkylän hautausmaalla on ollut vähemmän laajennuspainetta, sillä jo 1760-luvulla alettiin tehdä hautauksia myös Jokijärvelle ja Kynsiperälle, ja jotkut vainajat päätyivät Kuusamon hautausmaahan. Syrjäseuduilla oli myös useita väliaikaisia hautausmaita, joita käytettiin väliaikaisesti keliolosuhteiden estäessä kirkonkylälle kulun (Vahtola 1981: 128–129).

Kuva 22. Pudasjärven kirkko (Öfwer liå Kyrckia) maakirjakartalla (Claesson 1648b). Suurennos 1:1500.

Kirkkotarhan läheltä erotettiin uusi hautausmaa-alue vuonna 1809. Vuonna 1844 laajennettiin kirkon puoleista päätä. 1890 hautausmaata laajennettiin edelleen itään päin (Vahtola 1981: 130, 241).

Kartta-aineisto koskien Pudasjärven kirkon seutua on Claessonin 1648 karttaa lukuunottamatta varsin nuorta. Niissä on myös erikoisia eroavaisuuksia. Maanmittari Barckin

1849 jakokartalla on kuvattu ristikirkko vanhan kirkkotarhan koillisreunaan. Siinä näkyy myös 1809 erotettu erillinen hautausmaa-alue (kuva 23). Myöhemmällä, saman kartoittajan 1866 piirtämällä rajakartalla kirkko on puolestaan merkitty ristikirkkona kirkkotarhan luoteisnurkkaan eikä hautausmaan laajennusta ole merkitty.

Claessonin 1648 kartalla kirkkotarha on kuvattu noin 65 (pohjois- ja eteläsivut) x 58 m (itä- ja länsisivut) kokoisena, säännöllisenä nelikulmiona. Siihen on myös merkitty luultavasti porttihuoneen tai tapulin paikka kirkkotarhan lounaisnurkan lähelle, eteläsivulle, noin 10 m itään nurkasta. Kirkkorakennuksen paikkaa ei kartasta voi määrittää, mutta esimerkiksi Vahtolan päätelmien mukaan porttirakennus on sijainnut vanhimman kirkon eteläpuolisen oven, niin sanotun papinoven, kohdalla ja pääsisäänkäynti olisi ollut länsipuolella. Tapuli puolestaan olisi saattanut olla yksinkertainen ”pukkimalli” (Vahtola 1981: 21). Mitat Claessonin kartalla lienevät suurpiirteisiä, mutta esimerkiksi Iin kohdalla, ne pitivät kohtalaisella tarkkuudella paikkansa vertailussa uudempaan karttaan, joskin tulkinnanvaraisesti.

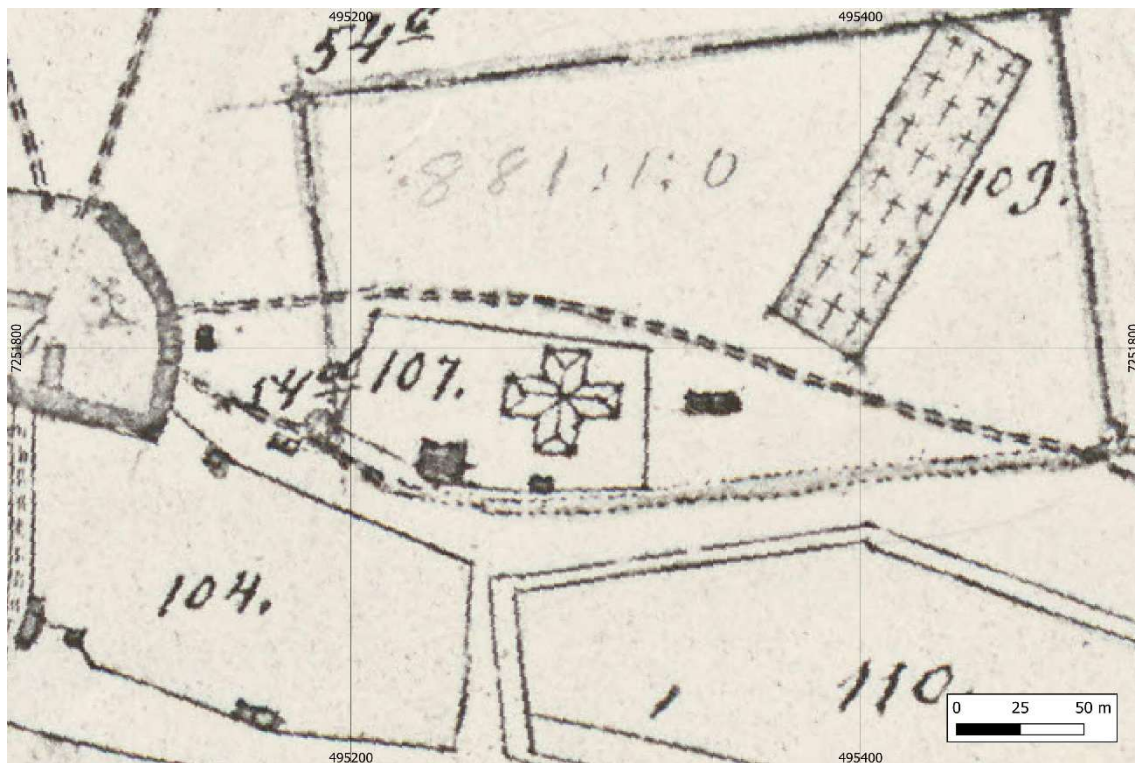
Verrattaessa Claessonin ja Barckin karttoja toisiinsa, vaikuttaa siltä, että kirkkotarhaa on laajennettu länteen, vaikka lähteissä ei ole siitä mainintaa. Barckin kartalla kellotapulin jälkeen kirkkotarhan eteläsivu tekee loivan käännöksen luoteeseen ja poikkeaa siinä todennäköisestä alkuperäisestä suorakaiteen muodosta. Ilman tuosta poikkeamasta alkavaa länsiosaa, kirkkotarha vastaa muodoltaan ja mitoiltaan melko hyvin Claessonin karttaa varsinkin pohjois- ja eteläsivuiltaan (noin 65 x 65 m).

Jos kirkkoherra Palmannuksen hauta olisi ollut lähellä vanhimman kirkon alttaria, voidaan hahmottaa kirkon paikka Barckin kartan avulla kirkkotarhan koillis- tai itäosaan. Vahtolan päätelmissä ensimmäisen kirkon sijainnista on sikäli ristiriita, ettei Claessonin piirtämä portti ole voinut olla kirkkorakennuksen eteläsisäänkäynnin kohdalla, koska kirkkoherran hauta on siitä liian kaukana, eikä ensimmäinen kirkko ole voinut olla kovin suuri. Barckin kartassa on tosin se ongelma, että ristikirkko on piirretty aivan liian suureksi, 42 x 45 m kokoiseksi. Vanhimman kirkon paikka on todennäköisesti nykyisen kirkon itä- ja eteläosien alla. Tarkemmin sitä ei voi näiden lähteiden valossa määrittää.

Oletettaessa, että Barckin kartalla kirkkotarhan itä-, pohjois- ja eteläsivut olisivat vielä alkuperäisillä paikoillaan, hypoteettisesta vanhimman kirkkorakennuksen paikasta olisi kirkkotarhan aitoihin matkaa seuraavasti. Pohjoiseen 25–30 m, itään 10–15 m, etelään 25–35 m ja länteen 35–40 m. Mitat ovat vain arvioita sen oletuksen perusteella, että kirkko ei ole

ainakaan ollut suurempi, kuin sen seuraaja, jonka mitat tiedetään (22,5 x 9,5 m).

Epävarmuustekijöistä johtuen, Pudasjärvi jääköön tässä tutkimuksessa lähinnä kuriositeetiksi. Voidaan vain todeta, että kaikki paikkakunnan kolme kirkkoa ovat sijainneet miltei päällekkäin samassa osassa vanhaa kirkkotarhaa.

Kuva 23. Pudasjärven kirkko ja kirkkotarha jakokartalla (Barck 1849). Suurennos 1:1500.

4.13 Muhos

Muhoksen seurakunnan alkuvaiheet ovat hämärän peitossa. Muhos on oletettavasti kuulunut kappelina Liminkaan ennen sen siirtymistä Oulun yhteyteen 1610-luvulla. Jouko Vahtola pitää varmana, että kappelioikeudet Muhos sai viimeistään 1628. Muhoksesta tuli oma kirkkoherrakuntansa vasta 1766 (Vahtola 1986: 22–23, 31).

Muhoksella on perimätiedon mukaan ollut ennen nykyistä kirkkoa ainakin kaksi kirkkorakennusta, Kirkkosaaressa ja Kirkkoniemessä (Lindberg 1934: 168). Nämä vanhemmat kirkot ovat tuhoutuneet venäläisten polttamina 1500-luvulla. Lars Petterssonin mukaan varhaiset kirkot olisivat olleet papittomia, pieniä saarnahuoneita (Pettersson 1984: 4–5). Muhoksen nykyinen kirkko on rakennettu 1628–1634 (Vahtola 1986: 22). Kirkko on edelleen käytössä. Sen esikuvana lienee ollut Ouluun 1610-luvulla rakennettu länsitornillinen,

Kirkon seutu näkyy myös 1850 piirretyssä jakokartassa (kuva 25). Siinä itse kirkko on kuvattu mittasuhteiltaan liian pienenä. Kirkkotarhaa on jossain vaiheessa ilmeisesti jatkettu kohti itää tai sitten karttaan ei ole katsottu tarpeelliseksi merkitä erikseen kirkkotarhaksi aidattua aluetta, vaan vain kirkon ympärillä oleva tontti. Tässä vaiheessa kirkkotarha oli joka tapauksessa virallisesti ollut pois hautauskäytöstä jo vuosikymmeniä.

Kuva 25. Muhoksen kirkon ympäristö jakokartalla (Lindqwist 1850). Suurennos 1:1500.

4.14 Paltamo (Paltaniemi)

Paltamon kirkko rakennettiin alun perin vielä Oulujärven pitäjän toiseksi kirkoksi vuonna 1599, nykyisin Kajaaniin kuuluvaan Paltaniemen Kirkkoniemeen. Pitäjän nimi vaihtui Kajaanin pitäjäksi 1609. Vuodesta 1647 on käytetty Paltamon nimeä (Keränen 2012: 29–30). Tämä kirkko oli siis suora seuraaja Manamansalon tuhotulle kirkolle ja on oletettavasti ollut tyyliltään hyvin samanlainen. Kirkko vaurioitui pahoin vuoden 1626 maanjäristyksessä, jolloin sen alla ollut rantapenkka luisui kohti järveä ja kirkko kallistui. Kirkkoa kuitenkin käytettiin sen huonosta kunnosta huolimatta 1660-luvulle saakka (Keränen 1977: 150–151). Rantatörmä jatkoi vyörymistään ja Keräsen mukaan kirkon paikka on nykyään kokonaan järvessä. Perimätiedon mukaan kirkonpaikka olisi nykykartalla näkyvän Rovastinkiven luona (Keränen 2012: 32).

Seuraava kirkkorakennus rakennettiin hieman kauemmas rannasta ja se oli käyttövalmis vuonna 1664. Se oli Pohjanmaalle tyypillinen pitkäkirkko, jollaiseksi myös edeltävää kirkkoa on arveltu. Kirkko oli huomattava suuri, 32 x 12,5 metrinen (Keränen 1977: 152). Kirkko ryöstettiin isossavihassa yhteensä kolme kertaa, joista viimeisellä, vuonna 1716, se myös poltettiin. Tämän jälkeen kesti kymmenen vuotta, ennenkuin seuraava kirkko saatiin rakennettua. Alun perin kirkko oli tarkoitus rakentaa poltetun tilalle, mutta se päätettiin mahdollisesti epävakaa maaperän vuoksi tehdä nykyiselle paikalleen, jonkin matkaa sisämaahan. Kirkko valmistui 1726 (Keränen 1977: 154–157).

Ensimmäisten kahden kirkon hautausmaat ovat Jorma Keräsen mukaan vyöryneet aikojen saatossa Oulujärveen. Vasta melko hiljattain vyöryminen on saatu loppumaan rakentamalla törmän alle kivinen aallonmurtaja (Keränen 1977: 186). Paikalla olevan muinaisjäännöksen rajausperuste ei ole tiedossa (Laulumaa 2018: 8). Rajatusta muinaisjäännösalueesta ei siis voi päätellä tarkemmin kirkkojen ja hautausmaan sijaintia.

Keräsen mukaan nykyisen kirkon kirkkotarhan vanhin osa on kirkon eteläpuolella. Pohjoispuolelle kirkkoa ei ole koskaan haudattu. Hautasmaata on laajennettu itään ainakin kahdesti, 1834 ja 1912. Kirkon lattian alle hautaaminen saatiin loppumaan vasta vuonna 1804. Paltaniemellä on ennen tuota jouduttu pitämään jumalanpalveluksia ulkona, koska haju on ollut liian voimakas kirkon sisällä (Keränen 1977: 188).

Paltaniemen karttojen avulla voi ensimmäisten kirkkojen paikoista tehdä jonkinlaisia päätelmiä. Vuoden 1843 jakokartalla, jolla Kirkkoniemen alue näkyy (kuva 26) on piirretty suorakulmainen kiinteistöraja, jonka kulma on edelleen näkyvässä nykyisellä maastokartalla ja kiinteistörajoissa. Tuo kulma on hyvin todennäköisesti vanhimman kirkkotarhan kaakkoiskulma. Vanhalla kartalla kiinteistörajojen sisällä oleva alue on huomattavasti suurempi ja voidaan arvioida, että siitä noin 30 m levyinen kaistale on suistunut järveen vuoden 1843 ja allonmurtajan rakentamisen välillä, reilussa sadassa vuodessa. Tästä päätellen kirkkotarhan kauimmaisten osien voisi ajatella olleen korkeintaan noin 80–90 metrin päässä nykyisestä rannasta. Rovastinkivellä asti se ei ole sijainnut, sillä kivi on yli 200 metrin päässä järvellä. Oletetun vanhimman kirkkotarhan itäpuolella on nykykartalla hautausmaaksi merkitty alue. Tämä puolestaan lienee suurimmilta osin 1716 poltetun kirkon ympärillä ollut kirkkotarha. Vuoden 1843 kartalla ei kohdalla ole mitään merkintää hautausmaasta.

Kuva 26. Paltaniemen Kirkkoniemi vuoden 1843 jakokartalla (Stählberg 1843a). Asemoitu. Mittakaava 1:1500.

Paltaniemen nykyistä kirkkoa kuvaavassa osassa vuoden 1843 jakokartalla näkyy kertaalleen itään laajennettu kirkkotarha (kuva 27). Vaikka kirkko on rakennettu 1726, se silti näyttää noudattelevan vanhempien kirkkojen mukaista sijoittelua suhteessa kirkkotarhan aitoihin. Pohjoisessa on vähiten tilaa ja pääasiassa hautaukset ovat kirkon etelä- ja itäpuolilla. Myöskään laajennusta ei pohjoiseen päin ole tehty.

Paltaniemen vanhempien kirkkojen kirkkomaan sisällä sijoittumisen suhteen ei voida tietojen puuttumisen vuoksi tehdä päätelmiä. Voitaneen kuitenkin olettaa niiden sijoittuneen samantapaisesti, kuin tässä työssä esitellyt muutkin vertailukohteet. Paltaniemen nykyinen kirkko noudattaa samankaltaista sijoittelua ehkäpä juuri perinteen vuoksi.

Kuva 27. Paltaniemen nykyisen kirkon ympäristö vuoden 1843 jakokartalla (Stählberg 1843b). Asemoitu. Mittakaava 1:1500.

4.15 Vertailuaineiston yhteenveto

Tässä tutkimuksessa käytetty kartta-aineisto on pääosin melko hyvätasoista, mutta muutamien karttojen kohdalla ilmeni ongelmia. Maakirjakartat 1600-luvulta (Pudasjärvi ja Ii) ovat kohtalaisen tarkkoja, mutta niiden asemoiminen nykykoordinaatistoon on haastavaa. Kartoissa on kuvattu tarkasti ne tekijät, joilla oli kartan käyttötarkoituksen mukaista merkitystä. Muut niihin piirretyt merkinnät, kuten rantaviivat, on piirretty ylimalkaisesti. Tämä vaikeuttaa kartan asemoimista ja tulkintaa verrattaessa nykyisiin karttoihin. Osaan myöhemmistä jakokartoista (esimerkiksi Hailuoto ja Siikajoki) merkintöjä on vahvistettu tai lisätty jälkikäteen. On vaikea sanoa, missä vaiheessa ne on tehty. Osassa jakokartoista kirkkorakennuksen koko ei vastaa kirjallisissa lähteissä mainittuja mittoja. Esimerkiksi Muhoksen kirkko kuvataan jakokartalla liian pieneksi ja Kalajoen kirkko liian suureksi. Pyhäjoen varhaisempi jakokartta on kirkon ja kirkkotarhan suhteen hyvä, mutta myöhempi ei vastaa kirjallisia tietoja kirkosta ja kirkkomaasta.

Vertailukohteista neljästä ei voi tehdä aukottomia päätelmiä mittojen suhteen tietojen ja karttojen epämääräisyyden vuoksi ja kahdessa karttalähteessä on eri kirkko, kuin mitä alun perin kirkkotarhaan on rakennettu. Nämä kaksi kirkkoa (Haukipudas ja Siikajoki) ovat

kuitenkin lähdetietojen mukaan suoraan entisen paikalla, joten ne ovat kelvollisia vertailuaineistoksi. Loppujen kohteiden osalta rakennusajankohdat, laajennusvaiheet ja kirkkorakennuksen koko ja sijainti tiedetään niin tarkkaan, että ne voidaan varmuudella osoittaa karttojen avulla.

Iin kirkon suhteen kartat ovat eri aikaisia ja vain nuoremmassa kirkkorakennus on tarkasti paikoillaan. Kartta kuvaa ristikirkkoa, joka olisi rakennettu suunnilleen sitä edeltäneen pitkäkirkon kohdalle. Koska kirkkotarhan mitat ja suhteet kirkkoon nähden eivät ole alkuperäiset ja ovat myöhemmällä kartalla muutenkin epävarmoja, listä voidaan sanoa vain, että kirkko on sijainnut 1871 kartan perusteella hyvin lähellä kirkkotarhan pohjoisreunaa.

Lumijoen kartta-aineisto oli keinoa ja vaikka kirkkotarhan saakin kirjallisten lähteiden ja mittojen perusteella todennäköisesti oikealle paikalleen, on vanhimman kappelikirkkorakennuksen paikka epävarma. Tiedetään kuitenkin, että se sijaitsi nykyisen kirkon paikalla, mutta koska kappelikirkko oli huomattavasti pienempi, kuin nykyinen kirkkorakennus, sen sijoittaminen tarkasti kirkkotarhaan ei onnistu. Muiden vertailukohteiden perusteella voidaan arvioida senkin olleen kirkkotarhan keskilinjan pohjoispuolella.

Pudasjärven vanhimman kirkon paikka voitaisiin selvittää tarkemmin nykyisen kirkon sakariston edessä olevan hautamuistomerkin perusteella. Se on tietävästi vanhimman kirkon alttarin lähellä sijainnut hauta. Pudasjärven kirkkorakennukset ovat sijainneet samalla suunnalla kirkkotarhaa ja vanhin kirkko oletettavasti nykyisen kirkon paikalla ainakin osittain. Se tarkoittaa sitä, että alkuperäinen kirkko on saattanut sijaita kirkkotarhan koillispään läheisyydessä. Epävarmuustekijöiden ja kartta-aineiston ja kirjallisten lähteiden tietojen lievän ristiriitaisuuden vuoksi ei vanhimman kirkon suhteesta kirkkotarhaan voida määrittää mittoja.

Paltaniemen kahden vanhimman kirkon paikkaa ei tunneta tarkkaan ja vanhin, 1660-luvulla käytöstä pois jäänyt kirkkomaa on vyörynyt suurimmalta osalta Oulujärveen. Nykyinen kirkko sijaitsee oman kirkkotarhansa luoteiskulman lähellä eikä sen pohjoispuolella ole hautoja. Uusin kirkko jätetään pois vertailusta siksi, koska se on rakennettu täysin eri paikkaan, kuin alkuperäiset ja on muutenkin melko nuori verrattuna muihin tässä käsiteltyihin kirkkoihin.

Haukiputaan kirkon seudusta kartta on erittäin hyvä. Itse kirkkorakennus ei ole alkuperäinen pitkäkirkko, vaan ilmeisesti suoraan entisen paikalle rakennettu ristikirkko. Kirkko sijaitsee

kartalla aivan kirkkotarhan koilliskulmassa. Ottaen huomioon, että kirkkotarhaa ei ole tiettävästi laajennettu ja että ristikirkko on alkuperäisen paikalla, Haukipudas on sinänsä kelvollinen vertailukohde, vaikkakaan tarkkoja mittoja alkuperäisen kirkon suhteen ei voidakaan esittää.

Siikajoen kirkon paikka on sinänsä erikoinen, että jos kartta-aineistossa esiintyvä ristikirkko olisikin läheteessä mainittu alkuperäinen pitkäkirkko vain perusteellisesti muunneltuna, sen mitat olisivat hyvin autenttiset itä-länsisuunnan ristin suhteen ja näin ollen myös kirkkotarhan rajan suhteen. Jos vuonna 1701 rakennettiinkin täysin alusta saakka uusi kirkko, se lienee kuitenkin ollut entisen paikalla tai ainakin hyvin lähellä sitä. Joka tapauksessa, kirkko sijaitsee kartalla kokonaan kirkkotarhan pohjoispuolikkaalla, sen keskikohdalla. Kartta ei tosin ole kovin hyvä ja sitä lienee jälkeempään korjailtu.

Loput vertailukohteet on kuvattu saatavilla olevassa kartta-aineistossa 1500-1600-lukujen kirkkorakennuksineen ja hyvin vähän muuttuneine kirkkotarhoineen. Niistä saatuja tuloksia voidaan pitää tarkkoina. Näiden vertailukohteiden tarkemmat tiedot löytyvät taulukoista 1 ja 2. Oulun osalta paras ja autenttisin kartta oli Claessonin 1649 piirtämän kaupunkikartan kopio, jossa kirkkoa ympäröivä kortteli on luultavasti kokonaan kirkkotarhaa, koska se on kooltaan niin pieni. Karttaa oli kuitenkin melko vaikeaa saada asemoitua nykykoordinaatistoon, sillä nykykartalla ei ole montaa kohtaa, jotka eivät olisi muuttuneet kartan tekohetkestä.

Karttaläheissä Kalajoen kirkkotarha näyttää suhteettoman suurelta verrattuna muihin aikalaisiin. Siinä käytetty karttalähde on jakokartoista vanhimmasta päästä ja kirkkotarha on siihen piirretty ja oletettavasti myös isojaon mittauksissa mitattu. Koska alkuperäinen kartta, josta kuvituksena käytetty suurennos on muokattu, on suurimittakaavainen, voi siinä esiintyvien, kooltaan peltoja pienempien kohteiden mitoissa silti esiintyä virheitä. Vaikka mitat eivät olisikaan tarkkoja, kirkkorakennuksen suhteellinen etäisyys kirkkotarhaan voidaan siitä silti nähdä.

Taulukossa 1 on tehty yhteenveto käsiteltyjen kirkkorakennusten etäisyyksistä kirkkotarhan rajaan eri ilmansuuntiin nähden. Pohjoisen puolella, kirkkojen takana, etäisyys aitaan (tai muuhun rajaavaan rakenteeseen) on keskimäärin 9,4 m. Eteläpuolella, ensisijaisessa hautauksiin käytetyssä suunnassa, 26,5 m. Itäpuolella tilaa on keskimäärin 16,4 m ja länsipuolella 19,1 m. Suosituin kirkon paikka on ollut kirkkotarhan koillisosa, johon osuu kuusi vertailukohdetta (Haukipudas, Hailuoto, Oulu, Liminka, Saloinen ja Muhos).

Luoteisosaan puolestaan kolme (Keminmaa, Pyhäjoki ja Kalajoki). Yhden kohteen voi todeta olleen kartan perusteella noin keskellä (Siikajoki). Iin, Lumijoen ja Pudasjärven kirkot ovat todennäköisesti olleet myös pohjoispuolisella osalla kirkkotarhaa, mutta tarkkaa paikkaa ei voi määrittää. Paltaniemen vanhimpien kirkkojen paikoista ei aineiston perusteella voi sanoa mitään.

Jos palataan Markus Hiekkasen esittämiin keskimääräisiin etäisyyksiin kirkkomaan aidasta keskiajalla, huomataan, että tämän tutkimuksen vertailukohteiden mitat osuvat hyvin Hiekkasen muottiin kaikkien muiden sivujen osalta, paitsi lännen. Hiekkasen esittämässä mallissa länsipuoli oli alle 10 m etäisyydellä, kun se tässä tutkimuksessa on keskimäärin noin 19 m päässä (Hiekkanen 2003: 161).

Taulukko 2 esittää kirkkotarhojen sivujen pituuksia vertailukohteissa. Niistä ei voi tehdä yleistyksiä tai nähdä yhtäläisyyksiä muutoin, kuin että itä- ja länsisivut ovat yleensä lyhyempiä, kuin etelä- ja pohjoissivut. Ainoastaan kahdessa kohteessa, Limingassa ja Saloisissa, voidaan havaita tästä poikkeus.

Taulukko 1. Vertailukohteet ja etäisyydet (metriä) kirkon runkokuoneen seinästä kirkkotarhan rajaan.

Kirkko	Pohjoinen	Etelä	Itä	Länsi
Keminmaa	10	34	33	14
Ii	-	-	-	-
Haukipudas	3	40	3	30
Hailuoto	8	23	5	13
Oulu	9	11	11	25
Liminka	17	35	7	20
Lumijoki	-	-	-	-
Siikajoki	10	30	6	7
Saloinen	8	28	8	12
Pyhäjoki	10	25	35	10
Kalajoki	8	20	50	40
Pudasjärvi	-	-	-	-
Muhos	11	19	6	20
Paltaniemi	-	-	-	-
Keskimäärin	9,4	26,5	16,4	19,1
Mediaani	9,5	26,5	7,5	17

Taulukko 2. Kirkkotarhan sivujen mitat (metriä) vertailukohteissa.

Kirkko	Pohjoinen	Etelä	Itä	Länsi	Pinta-ala m ²
Keminmaa	79	75	71	70	4800
li	74	74	57	57	3700
Haukipudas	65	63	53	50	3500
Hailuoto	45	45	43	43	1800
Oulu	63	76	37	37	2800
Liminka	56	68	75	64	4200
Lumijoki	70	70	50	50	3400
Siikajoki	50	50	40	40	2100
Saloinen	42	40	46	46	1900
Pyhäjoki	83	83	52	52	4600
Kalajoki	133	133	45	45	7000
Pudasjärvi	65	65	58	58	3200
Muhos	54	54	39	39	2100
Paltaniemi	-	-	-	-	
Keskimäärin	67,6	68,9	51,2	50,1	3500
Mediaani	65	68	50	50	3400

5 Arkeologiset tutkimukset tutkimusalueen kirkkokohteilla

Osalla vertailukohteista on tehty arkeologisia tutkimuksia. Keminmaalla ja Iissä ne liittyivät vanhempien kirkkorakennusten ja kirkkomaiden tutkimiseen, jotka sijaitsivat eri paikoissa, kuin paikkakuntien tähän työhön vertailut, myöhemmät kirkot. Hailuodon kirkon paikkaa tutkittiin suoraan tässäkin työssä esiintyvän kirkon kohdalta, sillä kirkko paloi 1968. Oulussa on tehty tuomiokirkkoon liittyvissä korjaus- ja sen ympäristöön liittyvissä rakennustöissä tutkimuksia ja valvontaa useampaankin kertaan. Niissä on tullut esiin havaintoja myös varhaisemmista hautauksista ja rakenteista.

Raahessa etsittiin Saloisten aiempaa kirkon paikkaa Kirkkoluodolta, mutta tulokset olivat sen suhteen laihoja, eikä merkkejä kirkkorakennuksesta tai hautauksista löydetty (Jarva 1988). Muhoksen kirkkotarhan lähellä on tehty koekuopitusta aivan hiljattain tarkoituksena tutkia, onko kirkkotarhan pohjoispuolella merkkejä vanhemmista kirkkorakennuksista. Mitään kirkkoihin tai muihin muinaisjäännöksiin viittaavaa ei löydetty (Tokoi 2023). Haukiputaalla kartoitettiin kirkkohautauksia Oulun yliopiston toimesta kahteen kertaan. Näistä tutkimuksista ei ole saatavilla raportteja. Sama koskee myös myöhempiä Keminmaan kivikirkon sisällä olevien hautojen tarkastuksia. Myöskään 1956 piirrettyä Keminmaan kivikirkon hautakarttaa ei ole saatavilla. Vanhempienkin kirkonpaikkojen (Keminmaa ja Ii) tutkimukset ovat sikäli tämän työn kannalta kiinnostavia, että ne edelsivät ajoitukseltaan Manamansaloo ja niiden vanhemmat puukirkot olisivat voineet kooltaan ja tyylyltään ehkä vastata Manamansalon kirkkoa.

5.1 Keminmaa

Keminmaan Valmarinniessä, noin kolme kilometriä kivikirkosta lounaaseen tehtiin arkeologisia tutkimuksia vuonna 1981. Kaivauksia johtanut lehtori Pentti Koivunen julkaisi ainoastaan alustavan raportin vuonna 1982 eikä jättänyt koskaan lopullista raporttia. Oulun yliopisto koosti vuonna 2016 hajanaisista tiedoista kokonaisen kaivausraportin (Koponen & Peltari 2016).

Paikalta etsittiin perimätiedon mukaista, 1400-luvun puukirkon paikkaa, joka olisi tuhoutunut venäläisten hyökkäyksessä 1517 (Koponen & Peltari 2016: 6). Lopputuloksena Valmarinnieltä löytyi useita polttohautoja ja 157 ruumishautaa tai hautakuviota. Lisäksi puisista kirkkorakennuksista löydettiin todisteita, ja voitiin päätellä paikalla olleen vähintään yksi kirkkorakennus (Koponen & Peltari 2016: 262–264). Tuoreemmassa tutkimuksessa

voitiin suhteellisella todennäköisyydellä vahvistaa paikalla olleen vain yksi, pienikokoinen kappelirakennus, jolloin teorialle toisesta, myöhemmästä kirkkorakennuksesta ei ole enää perusteita (Ikäheimo et al. 2020: 255). Kirkkorakennuksen paikaksi tulkittu kohta sisälsi palaneiden lattiahirsien jäänteitä ja huomattavan punaiseksi palaneen maa-alueen. Maa-alue oli kooltaan 8 x 14 m, mutta punaista maata löytyi myös muualta ympäristöstä (Koponen & Pelttari 2016: 39–43). Hautaukset noudattelivat itä-länsisuuntaa yleensä niin, että vainajan pää oli lännessä (huomautettakoon, että sivulla 54 todetaan virheellisesti niiden sijainneen idässä) (Koponen & Pelttari 2016: 54). Polttohaudat sijaitsivat paria poikkeusta lukuunottamatta kaikki kaivausalueen lounaisosassa. Osa oli omina kokonaisuuksinaan, mutta osassa hautaukset olivat sekoittuneet. Polttohautojen ajoitus on 1000-luvun puolivälistä 1300-luvun lopulle (Koponen & Pelttari 2016: 247–248).

Valmarinniemen hautaukset sijaitsivat kirkkotarhaksi tulkitulla, noin 25 x 35 metrin kokoisella alueella, ja on arvioitu, että siellä olisi noin 180 vainajaa. Edellä mainittu punaisen maan alue näyttää liittyvän kirkkorakennukseen ja se on sijainnut hautausalueen pohjoisreunalla. Hautauksista kirkon alle ei voida erottaa erityistä hautaustajuuden tihentymää tai harvenemaa. Lisäksi jos paikalla on ollut toinenkin kirkko samalla kohtaa, ovat kirkkohaudat fyysisesti ja ajallisestikin sekoittuneet. Joka tapauksessa, hahmotellun kirkon pohjoispuolella hautoja oli vain muutama ja eteläpuolella niitä oli enemmän. Itäpuolella oli eniten hautoja. Toisiaan leikkaavia hautoja näytti olevan eniten kirkon eteläpuolella. Lisäksi osa polttohautoista vaikuttaa olevan samanaikaisia vanhimpien ruumishautojen kanssa, ajoittuen noin 1300-luvulle. Hautausmaa on perustettu todennäköisesti vanhemman eikristillisen kalmiston yhteyteen ja ollut kristillisessä käytössä 1300-luvun alusta noin 1490-luvulle, jolloin kirkko mainitaan poltetun. Kirkko on oletettavasti rakennettu jonnekin muualle, todennäköisesti nykyisen kivikirkon paikalle tuon jälkeen (Pelttari & Koponen 2017).

5.2 Ii

Iissä tutkittiin Iin Haminan vanhaa kirkkomaata koe- ja pelastuskaivauksilla vuonna 2009. Tutkimuksissa löydettiin merkkejä samalla paikalla sijainneista eriaikaisista kirkkorakennuksista. Rakennuksia pystyttiin paikantamaan hautoja sisältämättömien kohtien, seinälinjojen, perusteella. Seinälinjat olivat koskemattomia muotoja, sillä hautaukset eivät ulottuneet seinien alle. Rahalöytöjen perusteella rakennus ajoittui 1300–1400-luvuille. Palanutta ainesta sisältäviä kerroksia todettiin seinälinjoilta ja niiden sisäpuoliselta alueelta,

hautausten päältä. Itse rakennus on ollut itä-länsisuuntainen ja sen kapeampi pohjois-eteläsuuntainen seinä on ollut noin 6 m leveä. Toisen suunnan mittoja ei pystytty kaivauksessa tarkemmin havainnoimaan (Kallio-Seppä 2011: 37–38). Kirkkorakennus sijaitsi kirkkomaan keskivaiheilla (Kallio-Seppä 2010: 73).

Tässäkin tutkimuksessa esiintyvä Claessonin 1648 kartta Iin kirkon alueesta kuvaa vanhan hautausmaan sijaintia ja kokoa melko hyvin. Arkeologisten tutkimusten perusteella kirkkomaan koosta voitiin määrittää pohjois-eteläsuunnan pituudeksi noin 46 m, joka vastaa Claessonin mittausta, mutta itä-länsisuuntaa ei saatu selvitettyä. Se kuitenkin Claessonin mukaan olisi noin 25 m. Hautausmaasta saatiin tutkittua noin 9 %. Hautausmaan aidoista ei saatu varmoja merkkejä, mutta sellainen siellä on hyvin todennäköisesti ollut erottamassa pyhää aluetta profaanista (Kallio-Seppä 2011: 39).

On mahdollista, että tutkitulla alueella on sijainnut useampia palaneita rakennuksia samalla kohtaa (Kallio-Seppä 2011: 39–41). Hautausmaa on mahdollisesti hylätty sen täyttymisen vuoksi. Hautauksia on runsaasti koko tutkitulla alueilla ja ne olivat päällekkäin ja limittäin. Ajoitettujen näytteiden perusteella hautaukset ja kirkkorakennus sijoittuvat pääosin 1400–1500-luvuille. Paikalla sijainnut kirkko on perimätiedon mukaan palanut vuonna 1589. On myös mahdollista, että samalla kohtaa olisi ollut jo 1300-luvun kappeli, Iin ensimmäinen. Tämä tarkoittaisi sitä, että Iin kirkot ovat kaikki sijainneet mantereen puolella, eivätkä saarissa, kuten on aiemmin uskottu (Kallio-Seppä 2011: 42–43).

Iin Haminan tutkimuksissa hautausmaan pohjoisosasta löydettiin 50 cm syvä ja 1,9 m halkaisijaltaan oleva niin sanottu luukuoppa, jossa oli osia arviolta 160 vainajasta. Luukuoppaa ei voitu ajoittaa tarkasti, mutta on mahdollista, että se olisi kirkon käyttöaikainen. Tosin on myös mahdollista, että se olisi perustettu huomattavasti myöhemmin jonkin Haminan alueen rakennustyön yhteydessä (Korpi & Kallio-Seppä 2011: 61–62). Kyseessä voisi olla myös luuhuoneen sija, joita tiedetään olleen kirkkomailla. Niihin on uudelleenhaudattu vainajia, jotka ovat esimerkiksi olleet uuden haudan kaivamisen tiellä.

Hautaukset olivat tutkitulla osalla kirkkomaata lähes kaikki itä-länsisuuntaisesti siten, että vainajan pää oli lännessä. Myös kirkkorakennuksen alle haudatut noudattelivat tätä suuntaa rakennuksen seinien suuntaisesti. Kirkkorakennuksen pohjoispuoli oli liissä yleisesti hautauskäytössä, eikä tässä tapauksessa voitu havaita eroa siinä, että jokin osa kirkkomaata olisi ollut toista vähempiarvoisempi. Mahdollisesti vielä keskiajalla ei ajateltu pohjoisen

olevan huonompi puoli tai sitten Iin hautausmaa oli vain niin täynnä, että hautauksissa piti poiketa säännöistä (Korpi & Kallio-Seppä 2011: 64–65, 67).

5.3 Hailuoto

Hailuodon palaneen kirkon paikalla tehtiin arkeologisia kaivauksia vuosien 1985 ja 1987 välisenä aikana. Kirkko paloi vuonna 1968 ja se oli valmistunut arviolta 1620. Lars Pettersson oli aiemmin esittänyt oletuksen, että paikalla olisi ollut vanhempi kappeli tai seutukirkko. Muun muassa tätä haluttiin varmistaa kaivausten avulla. Kirkon paikalla tutkittiin noin 100 m² suuruinen alue (Paavola 1991).

Kirkkoon hautaaminen on oletettavasti lopetettu Hailuodolla jo 1756 kirkon korjauksen ja sen lattian alapuolisten hautojen täyttämisen myötä. Tutkimuksissa havaittiin niin yksittäisiä hautoja kuin myös päällekkäisiä ja limittäisiä hautauksia. Kaikkiaan kirkon sisällä olleet haudat oli kaivettu kirkon suuntaa mukaillen muutaman asteen tarkkuudella. Myös palaneen kirkon kivijalan alle ulottuvia hautauksia todettiin, ja radiohiiliajoitettuna toisesta haudasta saatiin 1300–1400-lukujen taitteeseen osuva tulos. Samanlainen tulos saatiin myös kappelirakenteen ulkopuolella olleesta vainajasta, jonka pää oli katkaistu. Tämä tarkoitti sitä, että hautaukset ovat varhaisemman kappelin aikaisia ja päätön henkilö oli haudattu kappelin pohjoispuolelle (Paavola 1988: 16–19).

Kirkon alta saadut rahalöydöt sisälsivät myös 1400-luvulla lyötyjä, hopeisia brakteaatteja. Rahojen lyöntiajankohdan mukaan, Hailuodon kirkkoa edeltänyt kappeli olisi aikaisintaan noin 1430-luvulta (Paavola 1988: 28). Kappelirakennuksen koosta ei voida esittää varmoja tietoja, sillä se sijaitsi myöhempään kirkkoon nähden siten, että se jäi osittain kaivausalueen länsireunan ulkopuolelle. Kuitenkin sen pohjois- ja eteläseinien voitiin hahmottaa kulkeneen noin metrin verran nuoremman kirkkorakennuksen kivijalan sisäpuolella. On arvioitu, että kappelirakennuksen leveys olisi ollut noin 6,5–7 m ja pituus mahdollisesti noin 13–14 m. On myös mahdollista, että rakennus olisi ollut vain 10 m mittainen. Kappelin pystyttäminen on voinut tapahtua jo 1300-luvun lopussa, mutta arkeologisten todisteiden valossa se lienee 1430-luvulta (Paavola 1988: 30–31). Tutkimukset rajoittuivat pelkästään palaneen kirkkorakennuksen sisäpuoleen eikä kirkkotarhaa tutkittu tarkemmin.

5.4 Oulu

Oulun nykyisen tuomiokirkon remontiin yhteydessä vuonna 1996 tutkittiin kirkon puretun lattian alla olevia kerroksia. Suurin osa tuomiokirkon alla olevasta maa-alasta oli aiemman kirkon aikaista 1600–1700-lukujen kirkkomaata. Tuomiokirkko on rakennettu eri suuntaan kuin alkujaan paikalla sijannut puukirkko. Puukirkko oli itä-länsisuuntainen.

Kaikki kaivauksessa tutkitut hautaukset tulkittiin vanhan puukirkon aikaisiksi, kirkkotarhaan tehdyiksi hautauksiksi. Hautoja tutkittiin 131, joista havaittiin jälkiä ainakin 141 vainajasta. Osa hautauksista oli päällekkäisiä. Kirkkotarhan aidasta ei tutkimusalueelta saatu havaintoja. Hautaukset eivät jatku tuomiokirkon kaakkoispään itäpuolella, sillä viemärikaivannoista ei enää havaittu luita (Kehusmaa 1996).

Tuomiokirkon kirkkotarhaa uudistettiin vuonna 2002 ja tuolloin havaittiin tarvetta mittaville arkeologisille tutkimuksille, jotka kestivät toukokuusta heinäkuuhun 2002. Lisäksi valvontaa suoritettiin tämän jälkeen noin kahden viikon ajan (Sarkkinen & Kehusmaa 2002: 6–8).

Kaivauksissa havaittiin vanhemman puukirkon rakenteita ja runsaasti sen aikaisia hautauksia. Osa sen ajan kirkkotarhasta on jäänyt nykyisten katujen alle. Rakennustöiden alta kaivettiin noin 130 multahautausta ja kuusi kivikammiohautaa, joista kolme todennäköisesti liittyi vanhempaan kirkkoon ollen sen kanssa saman suuntaisia. Lisäksi todettiin suuria luukuoppia, jotka sisälsivät kivikirkon rakennusvaiheessa uudelleenhaudattuja vainajia (Sarkkinen & Kehusmaa 2002: 49–50).

Syys–lokakuussa 2002 tuomiokirkon ohi kulkevalla Kirkkokadulla tehtiin salaoja- ja maanparannustöitä, joita Museovirasto valvoi. Valvonnassa havaittiin seitsemän hautausta ja usean rakennuksen perustusten jäänteet. Hautaukset todettiin Kirkkokadun eteläosasta. Havaintojen perusteella vanha kirkkomaa on ulottunut nykyisen Franzenin puiston lounaisreunaan saakka (Hytinen 2003). Museovirasto dokumentoi myös tuomiokirkon tontin kaakkoiskulmasta rakenteen, mutta tässä yhteydessä ei havaittu hautauksia (Oikarinen 2002).

5.5 Manamansalo

5.5.1 Suomisen tutkimukset 1989

Kainuun Museon arkeologi Esa Suominen teki Manamansalon Kirkkorannassa kaivauksia kesällä 1989. Kaivausten tarkoitus oli löytää perimätiedon mukainen kirkon paikka ja tarkastaa, onko hautausmaa kirkon ikäinen. Muistomerkkikirkko on perustettu perimätiedon

mukaiselle kirkonpaikalle vuonna 1959. Paikallisilta kuullun tiedon mukaan, muistomerkkiä rakennettaessa olisi tullut esiin hiiltynyttä puuta. Saman lähteen mukaan kohdalla olisi kuljetettu pois kiviä läheisen talon rakennusten rakennusmateriaaliksi.

Suominen avasi muistomerkkikirkon eteläpuolelle sekä sen ja hautausmaan väliselle alueelle yhteensä 83 kappaletta 2 x 2 metrin koeruutua, 40 metrin verran 2 m leveää koeojaa ja 83 m² kokoisen tasokaivausalueen muistomerkkikirkon tornin ympärille. Tornin läheltä löytyi mustaa maata ja joitakin puujäänteitä. Tornin rakennustyöt olivat sekoittaneet alueen eikä rakenteita voitu todeta. Muistomerkkikirkolta noin 220 m päähän pohjoiseen avattiin 17 m² kokoinen kaivausalue, josta löytyi veistettyä puuta ja voimakkaasti tervalle haisevaa maata. Suomisen mukaan tällä alueella ei ollut yhteyttä kirkkoon.

Painopiste tutkimuksissa siirtyi hautausmaan alueeseen, jonne Suominen avasi 44 m² kokoisen alueen hautausmaan muistomerkiksi rajatun alueen koillispuolelle, lupaavalta vaikuttaneen painanteen kohdalle. Turpeen poiston jälkeen havaittiin, että kaivausalueelle osuu viisi painannetta, jotka syvemmälle kaivettaessa osoittautuivat haudoiksi. Alueella oli myös suuri määrä hautoja, joista ei pinnalle näkynyt mitään merkkiä. Haudat olivat erisuuntaisia, mutta yleisimmin luode-kaakko-suunnassa. Kaivausaluetta rajattiin ajanpuutteen vuoksi pienemmäksi.

Pienennettyyn kaivausalueeseen osunut, hauta 1:ksi nimetty hauta osoittautui sisältävän osia viidestä eri vainajasta. Suominen kutsuu sitä ”joukkohaudaksi”. Hän myös mainitsee tämän haudan pintakerroksista löydetyn muutamia pienehköjä kiviä. Hauta 1:n alla havaittiin muita hautauksia, joista tutkittiin yksi luode-kaakosuuntainen hautaus (hauta 2). Raportissa on myös maininta hauta 1:n päälle osittain tehdystä hautauksesta. Hauta 2:ssa oli mukana myös jonkin verran esineitä; kaksi pronssihakasta, neula ja palanen tuluspiitä. Lisäksi löydettiin tekstiilijäänteitä. Haudasta 3 ei löytynyt vainajan lisäksi muuta erikoista kuin yksittäinen kivi. Mistään näistä kolmesta tutkitusta haudasta ei tavattu merkkejä arkusta. Havaittujen hautausten suunnat olivat vaihtelevat. Hautauksia todettiin olevan kaivausalueella varsin tiheässä. Rahalöytöjen perusteella hautausmaa voitiin ajoittaa kirkon käyttöajan mukaiseksi, 1560–1570-luvuille.

Suomisen mukaan ainoa mahdollinen kirkon paikka olisi ollut muistomerkkikirkon kohdalla. Hautausmaa tuli kuitenkin löydettyä ja todennettua. Kaivauksia oli tarkoitus jatkaa seuraavana kesänä, mutta rahoitusta ei saatu (Suominen 1989).

5.5.2 Laulumaan tutkimukset 1991

Arkeologi Vesa Laulumaa Kainuun Museosta jatkoi paikalla tutkimuksia kesällä 1991. Tavoitteena oli määrittää hautausmaan laajuus, selvittää hautausten määrä ja määritellä hautausmaan käyttöaika. Laulumaa kaivoi yhteensä 141 metriä yhden metrin levyisiä koeojia kaikkiaan yhdeksään kohtaan, joista neljää hän kutsuu varmistusojiksi alueen reunoille. Hautaukset tulivat pintamaasta lukien vastaan yleisimmin jo 10–20 cm syvyydestä. Syvimmillään koeojat olivat 40 cm syvyisiä. Suomisen 1989 kaivausalueen kaivamista jatkettiin ja sitä laajennettiin. Kallot otettiin talteen ja muut luut haudattiin uudelleen kaivausten loppuksi.

Osa haudoista oli kuopanteisia ja Laulumaan mukaan niiltä osin sotkuisia. Hän tulkitsi kuopanteet myöhemmiksi kaiveluiksi. Joissakin tapauksissa hautojen päällekkäisyys ja ristikkäisyys aiheutti sekoittumista. Kaivausalueella oli kauttaaltaan turpeen alla 5–10 cm:n puhdas hiekkakerros, jonka alta haudat alkoivat hahmottua. Yleisesti oli nähtävissä myös merkkejä metsäpalosta. Hautaukset eivät tuntuneet noudattavan mitään tiettyä suuntaa, vaan vaikuttivat olevan sikin sokin.

Pohjoisen koeojan alueelta havaittiin seitsemän varmaa ja yksi epävarma hautaus. Haudat olivat 17 metrin matkalla, joten hautoja oli noin yksi kahta metriä kohden. Koeojan pohjoispäässä oli 7 metrin mittainen puhdas jakso. Koeoja alkoi eteläpäästään Suomisen kaivausalueesta. Eteläisen koeojan hautausstiheys oli sama, kuin pohjoisessa koeojassa, vaikkakin se harventui etelää kohti edettäessä. Sieltä havaittiin 13 selvää ja kaksi epävarmaa hautaa 30 m matkalla. Viimeiset 6 metriä ojasta oli puhdasta hiekkaa. Läntinen koeoja alkoi eteläisen ojan pohjoispään länsipuolelta. Siinä havaittiin 7–8 hautausta keskimäärin 1,5 m välein yhteensä 11 m matkalla. Loput 10 m koeojasta oli puhdasta hiekkaa. Itäisen koeojan alueelta havaittiin hautoja kaikkein tiheimmässä, 1,3 m välein. Koeojaan osui 23–25 hautausta riippuen tulkinnasta. Koeojasta saattoi havaita yhden sotkuisemman kohdan, joka saattoi olla samantapainen ”joukkohauta”, kuin Suomisen tutkima hauta 1. Toinen vaihtoehto on myöhempi penkominen sotkuisella kohdalla. Viimeiset 6 m itäisestä koeojasta oli löydöttömiä. 15 m itäisen koeojan alapuolelle avattiin erillinen koeoja, jossa oli 10 tai 11 hautausta. Hautoja oli 1,9 m välein ja viimeinen 5 m koeojasta oli puhdasta hiekkaa. Pohjoisen koeojan länsipuolelle tehdyssä ”varmistusojassa” oli vielä kaksi hautausta sen itäpäässä. Viimeiset 6 m oli puhdasta hiekkaa.

Kun Suomen kaivausalueen tutkimista jatkettiin, tutkittiin kuusi haudaa lisää. Kaikki tutkitut haudat olivat luode-kaakkosuuntaisia, mutta Laulumaa haluaa silti korostaa, etteivät hautaukset yleensä noudattaneet mitään tiettyä suuntaa. Yhdestäkään haudasta ei löydetty merkkejä arkuista, ellei sellaisena tulkitse haudan 7 jalkopäästä löytynyttä, lahoa puunpalaa. Hauta 7 oli myöskin ainoa, jossa vainajan pää oli kaakossa. Muutoin vainajien päät olivat luoteessa. Haudasta 6 löytyi neula ja haudasta 8 rautavartaasta taivutettu, pieni, s:n muotoinen esine. Muut haudat olivat löydöttömiä.

Laulumaa tulkitsee hautausmaan keskikohdan olleen kaivausalueen kaakkoispuolella. Suurin havaittu hautakeskittymä osuu kaivausalueella ja itäisen koeojan länsipäähän. Haudat harvenevat koeojien päätyjä kohti. Hautausmaan keskivaiheilla maan pinta oli epätasaisempaa ja tasoittui sitä mukaa, kuin hautaukset harvenivat. Hautausmaan rajat myös näyttivät mukailevan sitä kiertäviä tieuria. Tiet ovat mahdollisesti olleet paikalla jo kirkon käyttöaikana. Itäpuolella olevasta tieurasta itään ei katsottu tarpeelliseksi avata tutkimusalueita, sillä siellä tehdyissä viemärintitöissä ei oltu havaittu hautoja. Laulumaa tosin tuntuu suhtautuvan tähän hieman penseästi, koska tieto oli kerrottu hänelle vasta kaivausten päätyttyä.

Hautausmaan kooksi on näiden tutkimusten perusteella hahmoteltu korkeintaan 50 x 60 metriä. Hautojen määrää oli vaikea arvioida. Laulumaan arvio on 700–900 haudaa. Hautausmaan käyttöajalta on olemassa muutamia esinelöytöjä, mutta hautamäärän perusteella sitä on käytetty pidempään, kuin mitä kirkon käyttöajaksi mainitaan. Jos paikalle on haudattu vuoteen 1599 saakka, jolloin Paltaniemen kirkko valmistui, on hautamäärä Laulumaan mukaan jokseenkin selitettävissä. Populaatio lienee joka tapauksessa ollut pienempi, kuin 2000 henkeä 1500-luvun lopulla. Pidemmän käyttöajan puolesta puhuu myös se, että haudat ovat sekalaisessa järjestyksessä. Mahdollisesti myös kirkon palamisen jälkeen on haudattu entisten hautojen päälle, sillä puiset ristit tai muut hautamuistomerkit olisivat palaneet kirkon mukana (Laulumaa 1991).

6 Manamansalon kirkonpaikka

Edellä esitettyjen vertailukohteiden analysoinnin ja arkeologisten tutkimusten perusteella voidaan hahmotella Manamansalon kirkkorakennuksen paikkaa sekä kirkkotarhan muotoa ja kokoa. Kirkkorakennuksen koosta ja tyylistä on esitetty erilaisia arvioita. Lars Pettersson on päättellyt Manamansalon kirkon olleen 14 m x 9 m kokoinen. Hän viittaa teoksensa ”Templum Saloense – Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus” kirkkojen mittoja koskevassa osuudessa omaan monumenttiluettelonsa, jonka hän mainitsee toimittaneensa Museovirastolle. Sitä ei kuitenkaan näytä olevan saatavilla. Pettersson on ajatellut Manamansalon kirkon olleen pienikokoinen, mutta kuitenkin tukipilarirakenteellinen. Petterssonin oletus mitoista perustuu nähtävästi siihen, että koska kyseessä ei ole kappelikirkko, sen on täytynyt olla hieman suurempi, kuin yleensä ilman tukipilareita rakennetut, mitoiltaan tunnetut kappelit tai saarnahuoneet. Tukipilarittomat rakennukset ovat tyypillisesti olleet alle 10 m mittaisia. Lyhin tunnettu tukipilarikirkko on Sodankylän vanha kirkko 1600-luvun lopulta. Sen koko on noin 13 m x 8 m. Tukipilareiden käyttö puukirkkorakentamisessa näyttää todistettavasti ajoittuvan varhaisimmillaan aivan 1500-luvun loppuun, vaikka on oletettu, että se periytyisi keskiajalta. Tästä johtuen Manamansalon kirkon rakennustyyli jää epäselväksi (Pettersson 1987: 34–41).

Toinen vaihtoehto olisi samantyylinen pohjalainen tukipilarillinen pitkäkirkko, kuin monissa tämänkin työn vertailukohteissa. Jorma Keränen on arvioinut Manamansalon kirkon tyyppiä juuri tämän. Mitoiksi hän mainitsee noin 20 m x 10 m. Mittojen suhteen Keränen viittaa lehtori Daisy Fräntin Paltamon (Paltaniemen) nykyistä kirkkoa ja tapulia käsittelevään vuonna 1967 julkaistuun taidehistorian pro graduun. Vuonna 2012 Keränen ei enää lähdeä mainitse (Keränen 1977: 150; Keränen 2012). Käytän näitä kahta versiota määrittäessäni todennäköistä kirkon paikkaa. Kiinnostavasti Petterssonin esittämä kirkkorakennuksen koko vastaa Keminmaan Valmarinniemen kirkon oletettua kokoa tai ainakin siellä olevaa palaneiden hirsijäännösten rajaamaa, punaiseksi palaneen hiekan kohtaa. Keräsen teoksissa esiintyvä arvio tarkoittaisi sitä, että Manamansalon kirkko olisi ollut hieman pienempi kuin Muhoksen ja Saloisten kirkot ja suurempi kuin Hailuodon kirkko.

Kirkkotarhaa Manamansalolla voidaan hahmotella parhaiten Vesa Laulumaa 1991 kaivausraportin avulla, jossa koeojien ja kaivausalueen hautahavaintojen perusteella saadaan todennäköinen kirkkotarhan muoto ja laajuus pääteltyä. Myös hautojen levinnän ja hautaustaajuuden mukaan voi arvioida kirkkorakennuksen paikkaa. Lähdetään siitä oletuksesta, että eniten hautoja on oltava kirkkorakennuksen välittömässä läheisyydessä,

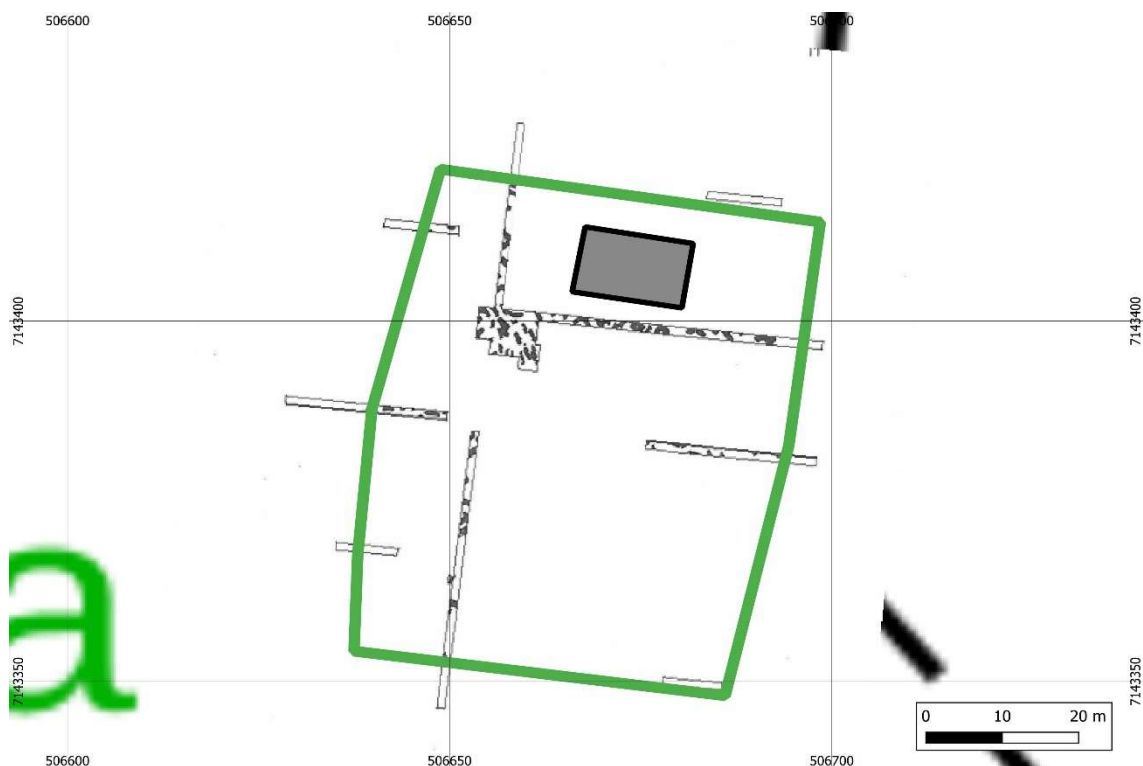
koska kirkon viereen hautaamisen uskottiin olevan vainajalle hyödyllistä. Kirkon alle hautaamisen suhteen olisin Manamansalolla skeptinen. Jos kirkko on ollut Manamansalolla vuosina 1560–1585, seurakunnan ainoa lähteistä tunnettu pappi ei ehtinyt tulla haudatuksi Manamansalolle, vaan verotietojen tulkinnan mukaan asui Muhoksella muutama vuosi kirkon ja pappilan polttamisen jälkeen, jossa hänet myös surmattiin. Lisäksi tilanne muun säätyläistön ja varakkaampien talonpoikien suhteen on ollut luultavasti samankaltainen, kuin Pudasjärvellä, jossa kirkkojen pitkästä käyttöiästä huolimatta, hautaukset kirkon sisään olivat harvinaisia. Kirkon pohjoispuoli on luultavasti Manamansalollakin ollut vain harvoin, jos lainkaan, hautauskäytössä. Kirkkorakennuksen todennäköinen paikka on siis sellainen, ettei sen pohjoispuolella ja kohdalla ole hautauksia ja sen eteläpuolella (ja mahdollisesti idässä) olisi hautauksia tiheimmin.

Manamansalon hautausmaata ympäröivä maasto on tasaista hiekkakangasta, joten maastonmuotojen perusteella rajattu kirkkotarha ei vaikuta todennäköiseltä. Kirkkotarhassa ei siis pitäisi esiintyä kaarevia muotoja tai mutkia. Se on luultavasti tehty nelikulmaiseksi ja mahdollisesti hieman vinoksi. On mahdollista, että se olisi rajoittunut polkuun tai tiehen itäosaltaan, ehkä myös pohjoisosaltaan, jolloin nämä reunat mukailisivat tielinjaa, kuten Laulumaa esittää. Myös hautausten levinnän perusteella parhaiten alueelle sopiva kirkkotarhan muoto olisi hieman epäsäännöllinen nelikulmio, jossa itä- ja länsisivut ovat pohjois- ja eteläisivuja pidemmät. Vuoden 1991 tutkimuksissa ei löydetty viitteitä hautausmaata ympäröivästä aidasta tai sitä rajaavasta ojasta.

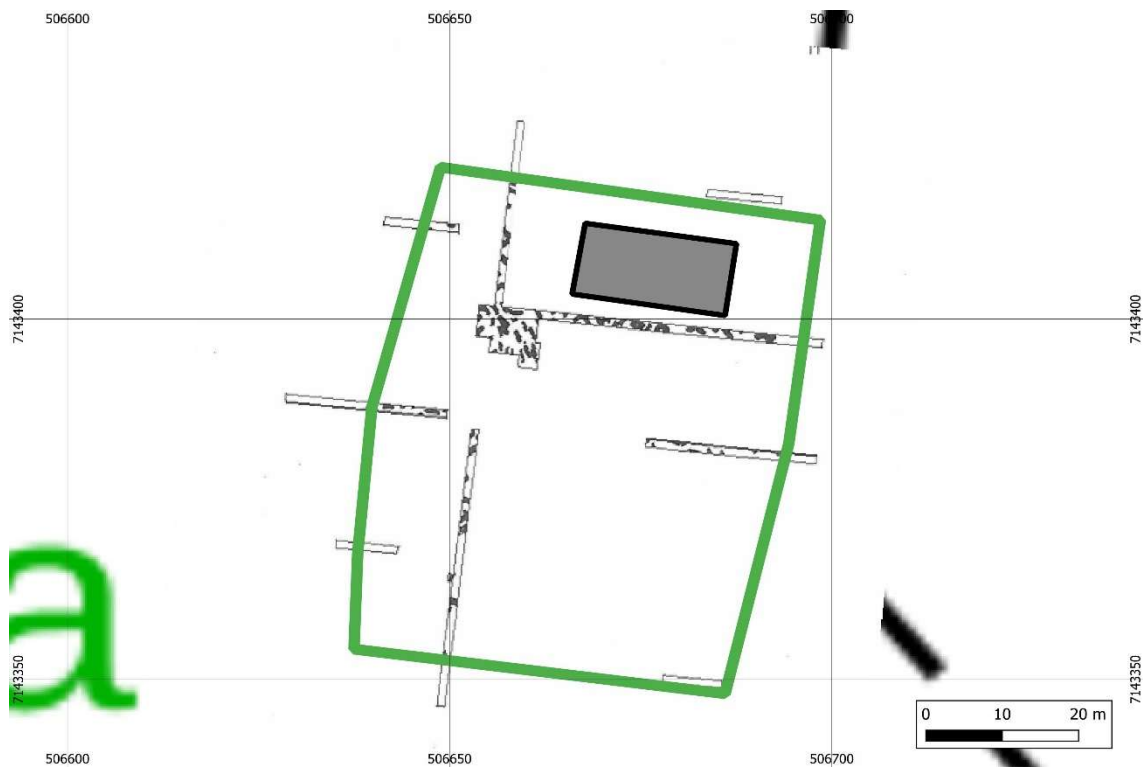
Laulumaan 1991 kaivamat koeojat antavat kyllä viitteitä hautojen levinnästä ja määrästä, mutta eivät selvennä, onko alueella jokin tietty suunta, johon hautaukset on pääasiallisesti tehty. Raportin mukaan hautausten suunnat vaikuttavat sattumanvaraisilta. Tässä tutkimuksessa ei siis voida esittää hautausten olevan linjassa kirkkorakennuksen tai kirkkotarhan aidan suhteen, vaikka tämäkin seikka saattaisi selventyä lisätutkimuksilla. Jos jokin tietty hautaussuunta myöhemmin ilmenee, tässä työssä hahmoteltu kirkkorakennuksen pitkän seinän suunta saattaa muuttua.

Olen sijoittanut kirkkorakennuksen oletetun kirkkotarhan pohjoissivun suuntaiseksi, lähelle koilliskulmaa, samaan tyyliin, kuin enemmistö vertailukohteistakin sijoittuu (kuvat 28 ja 29). Kirkkotarha on hahmoteltu Laulumaan kaivausraportin hautojen levintäkartan perusteella siten, että kaikki havaitut hautaukset sopivat sen sisään ja kirkon kohdalla olisi tyhjää tilaa sekä sen kohdalla että pohjoispuolella. Tästä johtuen miltei ainoa mahdollinen muoto on itä-

ja länsisivuiltaan pidempi, hieman epäsäännöllinen nelikulmio, jonka mitat ovat 67–68 m x 49–50 m. Jos Laulumaan kaivauskartan etelään suuntautuvan pitkän koeijan erilliseltä vaikuttava hautaus onkin kirkkotarhan ulkopuolella, pidemmän sivun mitta kutistuisi noin 61 metriin, jolloin se vastaisi hyvin hänen arviotaan. Vertailukohteista ainoastaan Limingassa ja Saloisissa on itä- ja länsisivuiltaan pidempi kirkkotarha. Myös Iin Haminan vanha kirkkomaa on ollut samansuuntainen.

Kuva 28. Manamansalon todennäköinen kirkonpaikka 14 x 9 m kokoisella kirkolla Laulumaan kaivauskartalla. Pohjakartta: Maanmittauslaitos. Rekonstruktiopiirros tekijän. Mittakaava 1:500.

Kuva 29. Manamansalon todennäköinen kirkonpaikka 20 x 10 m kokoisella kirkolla Laulumaan kaivauskartalla. Pohjakartta: Maanmittauslaitos. Rekonstruktiopiirros tekijän. Mittakaava 1:500.

Kuva 30. Todennäköisimmän Manamansalon kirkon paikan ja hypoteettisten kirkkotarhan rajojen sijainti merkittynä maastokartalle. 1:2000.

Jos kirkko on sijainnut kuvien 28 ja 29 mukaisesti kirkkotarhan koilliskulmassa, sen etäisyydet kirkkotarhan hypoteettiseen aitaan olisivat pohjoisessa noin 4 m, idässä 10 tai 15 m, etelässä 50 tai 51 m ja lännessä 20 m. Rakennuksen paikka koilliskulmassa on silti vain viitteellinen. Se on aivan hyvin voinut olla myös hieman lännempänä, mutta ei kuitenkaan Laulumaan pohjoiseen suuntautuvaa koeojaa edempänä, ellei kirkon alla ole ollut hautauksia. Tähänkin saataisiin lisätietoa kaivaustutkimuksia jatkamalla esimerkiksi avaamalla kyseisen koeojan itäpuolelle kaivausalue. Jos taas ajatellaan kirkkoa vielä lähempänä koilliskulmaa, sen eteläpuolisten hautojen levintä harvenisi jonkin verran. Jos kirkon paikkaa pitäisi hypoteettisesta tilanteesta muuttaa, se olisi järkevämpää juuri tiheän hautataajuuden vuoksi tehdä länttä kohti. Jos kirkon alle olisi haudattu yleisesti, olisi sen paikka lähellä Suomisen ja Laulumaan kaivausalueita. Sieltä ei kuitenkaan ole havaittu mitään viitteitä rakenteista.

Hautausmaan käyttöikä nähdessä varsin suuri hautausten määrä herättää kysymyksiä. Se on paljon suurempi, kuin edellä mainittujen Iin ja Keminmaan arkeologisesti tutkittujen hautausmaiden hautamäärä. Kirkkojen käyttöiässä on kuitenkin huomattavia eroja, joten Manamansalon hautausmaan lähteiden perusteella arvioitu korkeintaan 40 vuoden käyttöikä on vainajien määrään nähden 1500-luvun jälkipuolella vallinneista poikkeusoloista huolimatta hyvin lyhyt. Lisäksi kirkkoa käyttänyt populaatio on luultavasti ollut pienempi, kuin Keminmaalla tai Iissä. Joko väestön määrä on aliarvioitu tai sitten, sotatilanteesta huolimatta, suuri osa hävityksissä kuolleista on lopulta päätyneet kirkkomaahan. Todennäköistä on, että kirkkomaata on käytetty pidemmällä aikavälillä.

Kirkon tarve kasvoi Manamansalolla 1550-luvulla savolaisten uudisasukkaiden saapumisen myötä huomattavasti. Tuota aikaa edeltävästä asukkaiden määrästä ei ole mitään muuta tietoa, kuin aiemmin mainitut 1531 Oulujärveltä veroja maksaneet kymmenen talonpoikaa. Varhaisemmat asukkaat ovat voineet olla katolisia, mutta aivan yhtä hyvin ortodokseja tai luonnonuskontojen kannattajia. Asutusta on varmasti ollut, mutta oletettavasti se on ollut melko harvaa ja vähälukuista. Vielä savolaisten muuttoliikkeen jo alettua, Jouko Vahtolan mukaan vuonna 1555, Manamansalolta maksoi veroa vain yksi talo (Vahtola 2000 :41).

Kun vilkkain muuttoliike alkoi 1550-luvun alkupuolella, on mahdollista, että on perustettu saman tien jonkinlainen kirkkorakennus ja hautausmaa. Tässä vaiheessa, ennen itsenäiseksi pitäjäksi ja seurakunnaksi tulemistä on saattanut olla lyhyt kappelivaihe, todennäköisesti Limingan alaisuudessa, karkeasti vuosien 1552 ja 1559 välillä. Tämä selittäisi perimätietoja Limingan pappien matkustamiseen liittyen. Ehkäpä myös toisen pappilan tarinakin on perua

tältä ajalta, jos liminkalaiset papit ovat pitäneet majaansa Rusilassa ja Rahikkalasta eli Kaareksesta on tullut pappila pappi Olavi Rahikaisen saavuttua 1563. Nykyisen muistomerkkikirkon kohdalla perimätiedon mukaan sijainnut kirkko tuntuu tämän tutkimuksen havaintojen perusteella hyvin epätodennäköiseltä.

7 Mahdolliset jatkotutkimukset ja ehdotukset

Lisäselvyyttä Manamansalon kirkonpaikasta ja samalla kirkkomaan todellisesta laajuudesta voitaisiin saada esimerkiksi maatutkaamalla koko Laulumaan hahmottelema hautausmaan alue. Samalla todennäköisesti osuttaisiin myös kirkon paikkaan väistämättä, jos se todella on ollut rakennettu, kuten tässä tutkimuksessa vertailuaineiston ja arkeologisten havaintojen perusteella on todennäköistä. Maaperä paikalla on hienoa hiekkaa, eikä siinä esiinny luontaisesti kiviä. Tämä saattaisi olla maatutkalle otollista maastoa ja mahdolliset poikkeamat, haudat ja kirkon rakenteet tai, jos kirkon alle olisi haudattu, hautausten väliin jäävät koskemattomat kohdat, mahdolliset seinälinjat, voitaisiin saada näin havaittua.

Lisätietoa saataisiin siis kajoamattomin menetelmin. Samalla voisi olla hyödyllistä maatutkata myös aluetta oletetun kirkkomaan ulkopuolella, vaikka Laulumaan koeojien päädyt olivatkin tyhjiä. Tällä voitaisiin varmistaa ainakin se, että kirkkomaan ei varmuudella jatku itäpuolella olevan tieuran rannan puolelle, jossa aiemmin mainittua viemäryötä oli tehty. Jos tieura ei ole kirkon käyttöaikainen, sen käyttäminen hautausmaan rajana tai sitä ympäröineen aidan ulkopuolisena polkuna ei ole perusteltua. Tietä ei ole merkitty vuoden 1851 isojakokartalle (Ståhlberg 1851). Tämä saattaa osoittaa sitä, ettei tie ole peräisin 1500-luvulta, vaan ajalta isojaon jälkeen.

Aiempien arkeologisten kaivausten löytömateriali vaatisi myös läpikäymistä nykyaikaisin metodein. Varsinkin luu- ja hammasaineistosta saataisiin muinais-DNA- ja isotooppitutkimuksilla valaistusta kysymykseen, keitä kirkkomaahan haudatut ihmiset olivat ja mistä he olivat Manamansalolle päätyneet. Tämä ratkaisisi ehkä myös alueen asutuksen aiempia vaiheita; kuinka suuri osa vainajista on alkuperäisväestöä, joka on asuttanut saarta jo esihistoriallisella ajalla, kuinka moni on savolaisia tai karjalaisia tulokkaita ja miten pitkään hautausmaata on todella käytetty. Luuaineistoa on otettu talteen melko suppealta alueelta kirkkomaasta, joten pelkästään sen ajoittaminen ja tutkiminen ei kuvaa koko kirkkomaan tilannetta, vaan kokonaisvaltaisempaan analysointiin tarvittaisiin löytöjä eri puolilta kirkkomaata.

Kirjallisuus ja lähteet

Arkistolähteet:

Museoviraston arkisto, Helsinki

- Hyttinen, Marika (2003). Oulu, Tuomiokirkko, Kirkkokatu (OTK-02). Maanparannus- ja salaojitusurakan konekaivun arkeologinen valvonta. Museovirasto. Rakennushistorian osasto. Valvontaraportti.
- Jarva, Eero (1988). Saloisten Kirkkoluoto (Raahe). Tutkimuskertomus inventoinnista ja koekaivauksesta kesällä 1988. Oulun yliopisto. Kaivausraportti.
- Kallio-Seppä, Titta (2010). Iin Hamina. Yläkadun kunnostustyöt. Hautausmaan arkeologinen koe- ja pelastuskaivaus (25.5.–3.7.2009) sekä seuranta (elo-syyskuu 2009). Museovirasto, rakennushistorian osasto. Kaivausraportti.
- Kehusmaa, Aimo (1996). Oulun tuomiokirkon kaivaukset 1996. Oulun yliopisto. Kaivausraportti.
- Koponen, Tuuli & Pelttari, Paula (2016). Keminmaa, Valmarinniemi. Keskiaikaisen kirkkomaan kaivaus 25.5.–1.7. ja 3.8.–16.9.1981. Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio. Tutkimusraportti.
- Korpi, Hanna-Kaisa, Pelttari, Paula & Väre, Tiina (2006). Liminka Linnukanmäki. Linnukanmäen koekuopitus 22.5.–27.5.2006. Oulun yliopisto. Kaivausraportti.
- Laulumaa, Vesa (1991). Vaala, Manamansalo Vanha Hautausmaa – Historiallisen ajan kaivaus. Kainuun Museo. Kaivausraportti.
- Laulumaa, Vesa (2018). Kajaani. Tikkapuro-Heinimäki-Pärsänsuo, Paltaniemi eteläinen sekä Paltaniemi pohjoinen osayleiskaava-alueiden arkeologinen inventointi 25.–28.6.2018. Museovirasto. Arkeologiset kenttäpalvelut. Inventointiraportti.
- Mustonen, Oskar, A. F. (1884). Kajaanin kihlakunta – tietoja seudun muinaisuudesta. Osa 2: Säräisniemi. Käsikirjoitus.
- Oikarinen, Teija (2002). Oulu, tuomiokirkon tontti (tontti 23), OTT-2002. Tontin itä-kaakkoiskulmalta löytyneen rakennuksen pohjan osan dokumentointi. Museovirasto. Kaivausraportti.
- Paavola, Kirsti (1991). Hailuodon kirkon arkeologiset tutkimukset vuosina 1985–1987. Arkeologian tutkimusraportti 3. Oulun yliopisto, historian laitos, arkeologia. Kaivausraportti.

- Sarkkinen, Mika & Kehusmaa, Aimo (2002). Oulun tuomiokirkon kirkkotarhasta. Arkeologinen tutkimuskertomus. Oulun yliopisto ja Pohjois-Pohjanmaan museo. Kaivausraportti.
- Suominen, Esa (1989). Vaala, Manamansalo Kirkkoranta ja vanha hautausmaa. Kainuun Museo. Kaivausraportti.
- Tokoi, Arttu (2023). Muhoksen kirkko – Arkeologinen koetutkimus 2023. Maanala Oy. Kaivausraportti.

Kansallisarkisto

- Baeck, C. (1798). *Geom. Charta öfver Uleåborgs Stad uti Österbottns Norra Höfdinge-Döme*. Jäljennös Haxell (1763) ja Uhlbrandt (1780) kartoista. KA Io 1 Oulu.

Maanmittaushallitus, Alue- ja rajakartat

- Claesson, C. (1650a). *Geographisk afrijtningh Öfwer Caijaneborgz Lähn*. Maanmittaushallituksen kartat – MH MH 107.
- Claesson, C. (1650b). *Charta på Kiemi, Iiå, Uhlå, Limingo, Salo, Peheiocki, Kalaiocki, Lochto, Gamble Carleij, Kelwiå, Kroneby Sochnar belägne i Österbotn.*, jakso 1, sivu E. Maanmittaushallituksen kartat – MH MH 106.

Maanmittaushallitus, uudistusarkisto

- Aimeleus, N. (1760). *Geometrisk Charta över Första Dehlen av Salo Bys Ägor belägne i Österbotns Hövdinge Döme, Uhleoborgs Norra Fögderie och Salo Sochn*. F10^a 30/2 Saloinen.
- Barck, C. E. (1849). *Karta öfver En del af Pudasjärvi Samfällighets Ägor Belägne i Pudasjärvi Socken, Uleå Härad och Uleåborgs Län*. 2¹A–1. IX. Pudasjärvi.
- Barck, C. E. (1866). *Karta öfver Pudasjärvi samfällighet med derå varande Krono och Skiftesråer*. 2¹⁴A–IX Pudasjärvi.
- Claesson, C. (1648a). *Ijo prästebol, karta jämte notarum explicatio*. F1:107–108 Etelä-II.
- Claesson, C. (1648b). *Uhlaborgz Lähn Öffwer Iiå Sochn*. F1:21 Pudasjärvi.
- Claudelin, C. G. W. (1876). *Karta öfver Litt. F, N^{ris} 5 & 13 Junnikkala hemmans egor i Eteläkylä skifteslag af Kalajoki socken, Salo härad och Uleåborgs län*. 28 A–II Kalajoki.
- Gutzen, E. J. (1760). *Geometrisk Charta öfver en del af Limingo Bys Ägor i Limingo Sogn*. 4⁶A–II Liminka.

- Hårdh, C. H. (1842). *Karta öfver Störredelen af Norrby Skog och Utmark i Pyhäjoki Socken, Salo Härad och Uleåborgs Län*. 3 B–II–Pyhäjoki.
- Hårdh, J. G. (1871). *Renovation af Förrättningen 2189. Rågåns karta öfver Iio Kyrkoplan i Söder Iio by, Iio Socken och Uleåborgs Län*. F21^b:1/33 Etelä-Ii.
- Jellman, J. P. (1830) kopio. Calonius, W. (1829). *Charta öfwer Lumijoki och Lapinniemi Samfällighets Bröstmark uti Limingo Socken Uleå Härad och Uleåborgs Län*. 5E–III Lumijoki.
- Lindqwist, A. (1850). *Karta Litt: A öfver Muhos Bys Åkrar och Ängar i Muhos Socken af Uleåborgs Län*. F19⁶ 9III–3 KD B Muhos.
- Stierwald, C. F. (1766). *Geometrisk Charta öfwer Åker och en del Äng till Kyrkjo Byn och en del af Baeckebyn uti Carlo Sockn, Uleåborgs norra Härad och Österbotns Höfdingedöme*. 1C–I Hailuoto.
- Ståhlberg, B. (1843a–b). *Karta Litt: A öfver Paldamo Kyrko Bys Åkrar i Paldamo Socken Kajana Härad och Uleåborgs Län*. 1A–IX ja 1B–IX Kajaani.
- Ståhlberg, B. (1851). *Karta Litt B^{II} öfver Manamansalo och Wuolijoki samfällighet uti Paldamo Socken och Uleåborgs Län*. 1⁸A–III Vaala.
- Taimelin, J. (1761–62). *Geometrisk Charta Trettonde Delen öfver en del af Siikajoki Bys Åkrar och Änger*. 1⁶A–III Siikajoki.
- Uhlbrandt, L. H. (1786–87). *Charta öfver Haukipudas Byes af Ijå Sockn Åker och Äng*. F21:14 Haukipudas.
- Wikar, J. J. (1740). *Geometrisk Delineation öfver Kiemi Prästebords tilhörige åkrar som ängar uti Kiemi sochn och Uleåbårgs Närre Fögderi samt Österbotns Höfdingedöme*. L7:4/9 Kemi, mlk.
- Wikar, J. J. (1753). *Geometrisk Charta öfver Norrby Ägors Första Del, uti Pyhäjoki Sockn Uloborgs Södra Fogderie och Österbottns Höfdinge Döme*. 1B–I Pyhäjoki.
- Åkerman, D. (1848–49). *Andra Delen af Kartan öfver Norr-Ijo Samfällighets i Norr-Ijo By Ägor inom Ijo Socken, Uleå Härad och Uleåborgs Län*. 7¹C–III Ii.

Tutkimuskirjallisuus:

- Aspelin, J. R. (1899). Salosten Emäkirkon muistoja. *Suomen Museo VI. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Kuukausilehti 1899*. Suomen Muinaismuistoyhdistys, 69–99.
- Castrén, K.A. (1867). *Kertoelmia Kajaanin läänin vaihteista vv. 1650–1750*. Kajaanin kaupunginkirjasto – Kainuun maakuntakirjasto.

- Gallen, Jarl & Lind, John (1991). *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 427:2. Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Grotenfelt, Kustavi toim. (1894). *Jaakko Tetin valitusluettelo Suomen aatelistaa vastaan*. Todistuskappaleita Suomen historiaan V. Suomen Historiallinen Seura.
- Haggrén, Georg (2016). Keskiajan arkeologia. Haggrén, Georg et al. *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus, 369–536
- Heikkinen, Reijo (1989). *Oulujärvi – Kainuun meri*. Kustannuskiila Oy.
- Hiekkanen, Markus (2003). *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Kustannusyhtiö Otava.
- Hiekkanen, Markus (2007). *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hiltunen, Mauno (1996). Uudistusalueesta pitkäksi pitäjäksi. Siikajokilaakso 1500-luvulta isoonvihaan. Hiltunen, Mauno, Forss, Aulis & Vilkuna, Janne. *Siikajokilaakson historia I*. Siikajokilaakson kunnat ja seurakunnat, 86–376.
- Huurre, Matti (1986). Kainuun historia I. Esihistoria. Huurre, Matti & Keränen, Jorma. *Kainuun historia I*. Kainuun Maakuntaliitto, 1–202.
- Ikäheimo, Janne, Maijanen, Heli, Matila, Tuuli & Pelttari, Paula (2020). *Cape Valmarinniemi: The Cemetery of Medieval Kemi Parish in Northern Finland*. *Medieval Archaeology*, 64/2, 2020. Routledge, 244–272.
- Kallio-Seppä, Titta (2011). Tietoja Iin kirkoista ja kirkkomaista kirjallisten ja arkeologisten lähteiden perusteella. Kallio-Seppä, Titta, Ikäheimo, Janne & Paavola, Kirsti toim. *Iin Vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa*. *Arkeologisia tutkimuksia*. Iin kunta, 34–44.
- Kallio-Seppä, Titta (2013). *Kosteutta, puuta ja vallankäyttöä – arkeologinen näkökulma Oulun kaupungin julkisen tilan kehittymiseen 1600-luvulta 1820-luvulle*. *Studia Archaeologica Septentrionalia* 6. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Kallio-Seppä, Titta & Ylimaunu, Timo (2013). *Rakennukset, kartat ja kuvat – Pitkän ajan näkökulmia pohjoisiin kaupunkiympäristöihin ja tulliaidan taakse*. Haggrén, Georg toim. SKAS 4/2013. Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry, 39–47.
- Kauhanen, Jouni toim. (2019). *Historian lastuja Oulujärven rantamilta II*. Säräisniemen Museo- ja Kotiseutuyhdistys ry.
- Kauhanen, Jouni (2020). *Historian lastuja III. Teemoja Kainuusta ja Oulujokilaaksosta*. Säräisniemen Museo- ja Kotiseutuyhdistys ry.
- Keränen Jorma (1977). *Paltamon seurakunnan historia*. Paltamon seurakunta.

- Keränen, Jorma (1984). *Kainuun asuttaminen*. Studia Historica Jyväskyläensia 28. Jyväskylän yliopisto.
- Keränen, Jorma (1986). Uudisraivauksen ja rajasotien aikakausi. Huurre, Matti & Keränen, Jorma. *Kainuun historia I*. Kainuun Maakuntaliitto, 203–597.
- Knapas, Marja Terttu (1992). Lumijoen kirkot. Knapas, Marja Terttu toim. *Suomen kirkot 18. Oulun hiippakunta 4. Limingan rovastikunta 2. Lumijoen, Tyrnävän ja Temmeksen kirkot*. Museovirasto, 14–30.
- Koivunen, Pentti & Vahtola, Jouko (1997). Keskiaika ja 1500-luku. Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti. *Keminmaan historia*. Keminmaan kunta ja Keminmaan seurakunta, 38–86.
- Korpi, Hanna-Kaisa & Kallio-Seppä, Titta (2011). Vainajien hautaustavoista. Kallio-Seppä, Titta, Ikäheimo, Janne & Paavola, Kirsti toim. 2011. *Iin Vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa. Arkeologisia tutkimuksia*. Iin kunta, 54–70.
- Kuusela, Jari-Matti, Nurmi, Risto & Hakamäki, Ville (2018). Unhierarchical and Hierarchical Core-Periphery Relations: North Fennoscandian Trade Network from the Middle Ages to the Post-Sixteenth Century. *American Anthropologist, Vol 120, No. 4*. American Anthropological Association, 765–780.
- Känsälä, Risto (1997). Pyhäjoen kirkot ja tapulit. Turunen, Harri toim. *Vetten laijoilta. Pyhäjoen historiaa kivikaudelta 1990-luvulle*. Pyhäjoen kunta ja Pyhäjoen seurakunta, 397–422.
- Leinonen, Markku (2017). *Pyhä Katariina aleksandrialainen ja leijonavaakuna Solovetskin kirkonkellossa (ns. Manamansalon kirkonkello)*. Kainuun Museo.
- Lindberg, Carolus (1934). *Suomen kirkot*. Kuvataide.
- Luukko, Armas (1954). *Pohjois- Pohjanmaan ja Lapin historia II*. Pohjois-Pohjanmaan maakuntaliiton ja Lapin maakuntaliiton yhteinen historiatoimikunta.
- Matinolli, Eero (1969). Suur-Pyhäjoen historia uuden ajan murroksesta 1860-luvulle. Matinolli, Eero toim. *Suur-Pyhäjoen historia. Vanhimmista ajoista 1860-luvulle*. Suur-Pyhäjoen historiatoimikunta, 97–583.
- Mäkelä, Simo & Vähäsarja, Väinö (2000). Manamansalon kirkonkello. Mäkelä, Simo toim. *Vaala – Oulujärven pitäjä. Encyclopedia Vaalaensis – pitäjätietosanakirja*. Vaalan kunta, 398–399.
- Nurmi, Risto, Kuusela, Jari-Matti & Hakamäki, Ville (2020). *Swedenization of the North – the early medieval Swedish northern expansion and the emergence of the Birkarls*. Acta Borealia. Routledge, 1–25.

- Paavola, Kirsti (1988). *Domus pro tempo – Hailuodon kirkon varhaisvaiheet*. Julku, Kyösti & Satokangas, Reija toim. *Hailuodon keskiaika. Studia Historica Septentrionalia 15*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 9–35.
- Palola, Ari-Pekka (2000). *Kirkko keskellä kaupunkia. Oulun kirkkohistoria I vuoteen 1870*. Oulun evankelis-luterilainen seurakuntayhtymä.
- Pelttari, Paula & Koponen, Tuuli (2017). Hiiltyneitä hirsiiä ja kivettömiä kivikuoppia: Keminmaan Valmarinniemen keskiaikainen kirkonpaikka. Fält, Olavi, K. toim. *Faravid 43/2017*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 55–79.
- Pettersson, Lars (1971). *Hailuodon palanut puukirkko ja sen maalaukset*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 73. Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Pettersson, Lars (1977). Limingan kirkot ja tapulit. Korte, Seija toim. *Liminka 1477–1977*. Limingan kunta ja seurakunta, 307–391.
- Pettersson Lars (1984). *Muhoksen kirkon vaihteita. Esitelmä kirkon 350-vuotisjuhlassa sunnuntaina 23.9.1984 kello 13.00*. Moniste
- Pettersson, Lars (1987). *Templum Saloense – pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 90.
- Ruohonen, Juha (2020). Aidalla rajatut. Ravattulan Ristimäki ja keskiaikaiset kirkkoaidat. Haggrén, Georg toim. *SKAS 1/2020*. Suomen keskiajan arkeologinen seura- Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland, 22–53.
- Satokangas, Reija (1997a). Nousun aika (1721–1859). Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti. *Keminmaan historia*. Keminmaan kunta ja Keminmaan seurakunta, 178–249.
- Satokangas, Reija (1997b). Murroksen aika (1860–1930). Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti. *Keminmaan historia*. Keminmaan kunta ja Keminmaan seurakunta, 250–443.
- Satokangas, Reija (1998a). Isostavihasta seurakunnan hallinnon uudistukseen. Satokangas, Reija toim. 1998. *Iin seurakunnan historia*. Iin seurakunta, 97–176.
- Satokangas, Reija (1998b). Seurakunta muuttuvassa maailmassa. Satokangas, Reija toim. 1998. *Iin seurakunnan historia*. Iin seurakunta, 177–331.
- Snellman, A.H. (1887). *Oulun kihlakunta. Muinaistieteellisiä ja historiallisia lehtiä, koonnut A.H. Snellman*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja IX.
- Turunen, Harri (1997). Seurakunta rakentaa ja toimii. Turunen, Harri toim. *Vetten laijoilta. Pyhäjoen historiaa kivikaudelta 1990-luvulle*. Pyhäjoen kunta ja Pyhäjoen seurakunta, 430–468.

- Tuulasvaara, Jaakko (1960). *Suur – Kalajoen historia II. Isostavihasta pitäjän jakoon*. Suur – Kalajoen historiatoimikunta.
- Vahtola, Jouko (1977). Liminkalaisten historiaa. Korte, Seija toim. *Liminka 1477–1977*. Limingan kunta ja seurakunta, 77–306.
- Vahtola, Jouko (1980). *Haukiputaan seurakunnan historia*. Haukiputaan seurakunta.
- Vahtola, Jouko (1986). *Muhoksen seurakunnan historia*. Muhoksen seurakunta.
- Vahtola, Jouko (1997). Vaikea vuosisata (1601–1721). Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti. *Keminmaan historia*. Keminmaan kunta ja Keminmaan seurakunta, 86–177.
- Vahtola, Jouko (1998a). Katolisen kirkon ja uskonpuhdistuksen aika (noin 1350–1595). Satokangas, Reija toim. 1998. *Iin seurakunnan historia*. Iin seurakunta, 13–50.
- Vahtola, Jouko (1998b). Puhdasoppisuuden aika (1596–1721). Satokangas, Reija toim. 1998. *Iin seurakunnan historia*. Iin seurakunta, 51–96.
- Vahtola, Jouko (2000). Asutushistoria. Mäkelä Simo toim. *Vaala – Oulujärven pitäjä. Encyclopedia Vaalaensis – pitäjätietosanakirja*. Vaalan kunta, 40–48.
- Vahtola, Jouko (2011). Haukiputaan asutuksen synty. Fält, Olavi, K. toim. *Faravid 35/2011. Pohjois-Suomen historiallisen yhdistyksen vuosikirja XXXV*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys ry, 233–237.
- Valpasvuo, Ahti, A. A. (1954). *Säräisniemen pitäjän vaiheita*. Vaalan kunta.
- Virrankoski, Pentti (1956). Uskonpuhdistuksesta isoonvihaan. Huurre, Matti, Virrankoski, Pentti & Vilkuna, Kustaa. *Suur-Kalajoen historia I. Esihistoriallisesta ajasta isoonvihaan*. Suur-Kalajoen historiatoimikunta, 71–476.
- Vähäsarja, Väinö (2000). Manamansalon muistomerkkikirkko. Mäkelä, Simo toim. *Vaala – Oulujärven pitäjä. Encyclopedia Vaalaensis – pitäjätietosanakirja*. Vaalan kunta, 413–415.

Verkkolähteet:

- Claesson, Claes (1649). J. W. Murmanin kopioima. *Charta öfver Uhlå Stad*. Heikki Rantatupa. Historialliset kartat [<https://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-200908213740>]. Luettu 13.3.2025.
- Kansallisbiografia, paimenmuisto Paltamo. [<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/seurakunta/5076>]. Luettu 18.3.2024.
- Kansallisbiografia, paimenmuisto Rahikainen. [<https://kansallisbiografia.fi/paimenmuisto/henkilo/1863>]. Luettu 27.5.2023.